

**Gedrag en verwachtingen in verband met
het einde van de loopbaan**

Deelrapport 2

“De levensloop en de pensioentransitie in België”

Mark Elchardus

Joachim Cohen

1 De levensloop als maatschappelijk probleem

Ooit was de levensloop onproblematisch. Hij leek gedictieerd door geboorte en dood, door de gang van het leven zelf. Geboorte en dood verloren inmiddels hun natuurlijk karakter. Zij zijn niet langer verheven boven de menselijke wil, maar onderwerp van keuze en beslissing. Dat geldt meteen ook voor de levensloop. Deze verschijnt steeds meer als het product van menselijk handelen... van economische krachten en politieke beslissingen. De levensloop wordt een door de mens gemaakte structuur die haar regelmaat aan het leven oplegt en op die manier een invloed laat gelden op de kwaliteit van dat leven (Szinovacz, De Viney et.al. 2001). Het individuele streven naar welzijn uit zich in de levensloopbeslissingen: in de leeftijd van schoolverlaten en van gezinsvorming, in de pensioenleeftijd en ook, steeds meer, in beslissingen rond het levenseinde. De beslissingen van individuen, alsook de collectieve afspraken – het beleid – worden steeds meer geconfronteerd met de vraag hoe we de timing en de duur van de levensfasen kunnen beïnvloeden om individueel welzijn en collectieve doelen na te streven (Elchardus 1984).

Van zodra mensen er zich van bewust worden dat een verschijnsel dat voorheen natuurlijk leek, of als dusdanig werd beschouwd, in feite het resultaat is van menselijk handelen, krijgt dat verschijnsel een geschiedenis. Op die manier wordt gezocht naar de wijze waarop wij mensen het verschijnsel hebben gemaakt, ook al deden we dat niet altijd bewust of onder omstandigheden die we in de hand hadden. In de geschiedenis van de levensloop, zoals geschetst en geschematiseerd door sociologen, spelen de industriële omwenteling en de industriële maatschappij onverdeeld de hoofdrol (Elchardus 1996; Mayer 1997).

1.1 Opkomst en crisis van de industriële levensloop

Van de industriële samenleving wordt gesteld dat ze stelselmatig al het menselijke handelen in duidelijke en betrekkelijk vaste tijdsstructuren heeft gegoten. Daar waar arbeid op het land of in het pre-industriële atelier nog sterk gebonden was aan de taak zelf (taakgeoriënteerd), wordt in de fabriek de arbeid steeds meer in vooraf vastgelegde tijdseenheden verricht (tijdgeoriënteerd). Niet de traditionele tijd nodig voor een taak wordt richtinggevend, wel de geplande tijd (Elchardus 1996). Deze “disciplinering van de tijd” grijpt niet alleen plaats in de fabriek, onder de vorm van wat achteraf de “fordistische productiewijze” zal worden genoemd (Mayer 1996). Zij tekent het ganse leven. De industriële samenleving probeert haar problemen van tijdsordening op te lossen door verschillende activiteiten en bekwaamheden aan vaste tijden en leeftijden te binden: de vaste aanvangs- en einduren van het werk, de veertiguren week, de reglementering van het

nachtwerk, de arbeidsvrije zondag, het jaarlijks verlof, de leerplichtige leeftijd, de wettelijke pensioenleeftijd, het verbod op kinderarbeid, de definitie van meerderjarigheid, de stemgerechtigde leeftijd, de verjaringstermijnen, de regeringstermijnen, de anciënniteitsregelingen... Het zijn zeker niet allemaal uitvindingen van de industriële samenleving, maar precies die samenleving zal werktijd en vrijetijd veel nauwkeuriger afbakenen dan voorheen. Zij doet dat hoofdzakelijk via een uitgebreid en nauwkeurig gereguleerd stelsel van vaste tijden.

In die beweging wordt ook de levensloop netjes opgedeeld in een periode die voorbereidt op arbeid, een periode van arbeid, en een post-actieve fase. De Duitse socioloog Kohli spreekt in dat verband van de *triangularisering* van het leven (zie o.m. Kohli, Rein et al. 1991; O'Rand 1995; O'Rand 1996; Quadagno & Hardy 1996; Settersten & Hagestad 1996; Settersten & Mayer 1997; Settersten 1997; Scheepens 1999; Marshall 2001). Elke fase in deze 'standaardlevensloop' is vastgelegd in regelgeving en alzo gekoppeld aan bepaalde rollen, rechten en plichten. Het sociale zekerheidsstelsel sluit aan bij de standaardlevensloop en ondersteunt en institutionaliseert deze structuur: de jeugd met daaraan gekoppeld onderwijs wordt ondersteund door een systeem van subsidies en studiebeurzen, de periode van werk door bijstandsuitkeringen, kinderbijslag, werknemersverzekeringen en dergelijke, en de fase van het pensioen wordt leefbaar door pensioenuitkeringen (Smolenaars 1999; Breedveld 1996). Ons sociaal zekerheidsstelsel, de verzorgingsstaat, en de industriële structuur van de levensloop zijn aan elkaar geklonken.

Verschillende auteurs beschouwen de industriële tijdsorde als hoofdzakelijk of zelfs uitsluitend gedictieerd door de organisatie van de arbeid. Voor hen wordt ook de driedelige levensloop rigoureuus rond arbeid opgebouwd (Kohli, Rein et al. 1991; O'Rand 1996; Mayer 1997; Marshall 2001). Die grote aandacht voor bezoldigd werk is terecht, maar toch al te eenzijdig. Een belangrijk aspect van de industriële tijdsorde was immers de verdeling van de taken tussen man en vrouw. Het temporele regime van de industriële samenleving steunde in feite op, enerzijds de vaste tijden, anderzijds de huisvrouw. Deze laatste vervulde een bufferfunctie. Ten gevolge van haar beschikbaarheid en grote flexibiliteit kon de huisvrouw de botsingen en spanningen tussen de tijdsordes van de fabriek, de school, de winkels en het gezin opvangen (Elchardus, 1996; van den Broek, Knulst et al. 1999). Die verschillende tijdsordes hoefden niet netjes op elkaar te worden afgestemd. De huisvrouw was er om de schokken op te vangen en het de buitenshuis werkende leden van het gezin gemakkelijker te maken.

Het regime van de vaste tijden, waarvan een groot aantal problemen door de bufferfunctie van de huisvrouw werden opgevangen, was dominant

gedurende ongeveer een eeuw, van grofweg 1870 tot 1970. Vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw, komt die ordening op de helling te staan. Zij wordt gedestabiliseerd door de flexibiliseringsbeweging en bovenal door de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Zij blijkt moeilijk verzoenbaar met een maatschappij van tweeverdieners.

1.2 De gevolgen van flexibilisering en tweeverdienersschap

De groei van het tweeverdienersgezin leidt tot het verdwijnen van de bufferfunctie die door de huisvrouwen werd opgenomen. De rolverdeling tussen de seksen in het kostwinnersmodel stond immers garant voor een heldere tijdsordening. De huisvrouw kon binnen de reguliere uren gebruik maken van allerlei diensten en ze compenseerde bovendien de werkuren van de man door zorg te dragen voor de kinderen en het huishouden. Die geslachtspecifieke takenspecialisatie ruimt stilaan plaats voor takencombinatie waarbij mannen en vrouwen arbeid en verzorgend werk combineren. Omdat een groot deel van de samenleving nog steeds is afgesteld op een gedifferentieerde taakverdeling, confronteert dit het gezin met problemen van tijdsordening en stress, temeer daar de periode van gezamenlijke aanwezigheid op de arbeidsmarkt van man en vrouw samenvalt met een periode die we kunnen bestempelen als de 'drukke leeftijd' (Elchardus 1996; of "busy age" Morgan 1998), ook wel eens 'spitsuur van het leven' geheten (van den Broek, Knulst et al. 1999; Roorda & Mulder 2002). In deze periode moeten beide partners hun loopbaan uitbouwen, hun werk combineren met ouderschap, met het kopen en onderhouden van een huis, met een actief vrijetijdspatroon, met de opvoeding van de kinderen enzovoort.

Het wegvallen van de bufferfunctie van de huisvrouw zorgt voor extra complicaties bij de coördinatie van het gezinsleven. Het toegenomen risico op conflicten bij het coördineren van de verschillende activiteiten resulteert in hogere niveaus van stress voor vrouwen, die het grootste deel van het huishoudelijke werk blijven torsen, in de kanalisering naar jobs met vaste, voorspelbare en relatief korte uren en daarom ook beperkte loopbaanperspectieven en lagere weddes (Elchardus 1996). Deze ontwikkeling genereert een grote vraag naar nieuwe vormen van tijdsordening, naar tijdssouvereiniteit, naar de versoepeling van de bestaande tijdstructuren en naar een expansie van de (persoonlijke) diensteneconomie.

De ontwikkeling die het meest frequent wordt geciteerd als oorzaak van de afbraak van de oude tijdsorde is nochtans niet de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, maar de flexibilisering. Marxistisch geïnspireerde auteurs spreken in dat verband van een overgang van een

fordistische naar een post-fordistische organisatie van de productie. Het flexibiliteitsstreven heeft een dubbel karakter. Enerzijds spreekt het ongetwijfeld tot een aspiratie naar persoonlijke vrijheid en tijdssouvereiniteit (sterk in de hand gewerkt door de groeiende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen), anderzijds is het duidelijk een middel om via oproepstelsels, ploegenstelsels, tijdelijke contracten, fluctuerende werkweken en dergelijke, te streven naar economisch rendement via een soepele, minder door werknemersrechten belemmerde beheersing van het arbeidsvolume. Pleitbezorgers van de flexibiliteitsbeweging laten die twee betekenissen graag door elkaar vloeien, alsof de vrijheidsverzuchting van de consument gezellig samenvalt met die van de producent. Er is echter een hemelsbreed verschil tussen tijdssouvereiniteit of flexibiliteit *voor* de werknemer enerzijds, flexibiliteit *van* de werknemer anderzijds. Flexibiliteit voor de werknemer geeft deze laatste een mate van zeggingschap over de inrichting van zijn werktijd, zodat deze beter kan worden afgestemd op andere levenssferen als gezin en opleiding. Flexibiliteit van de werknemer is via oproepstelsels, variërende werkweken, tijdelijke contracten en onregelmatige uren, gericht op een efficiëntere bedrijfsvoering. De twee sporen uiteraard niet probleemloos samen, maar zijn eerder conflictueel. Tijdssouvereiniteit blijkt overigens in grote mate weggelegd voor hooggeschoolde arbeidskrachten van wie een sterke werkbetrokkenheid en een grote mate van zelfcontrole wordt verwacht. Flexibiliteit van de werknemer treft vooral sociaal zwakkere werknemers (Elchardus 1991; 1992). Het blijkt in de eerste plaats een middel om in te spelen op de (toenemende) fluctuaties op de markt en op te tornen tegen de internationale concurrentie (Rosseel & Vilrocx 1992; Claes 1996; Burawoy 1985; Burawoy 1999; Pruijt 1999; Bourdieu 1998). Dat soort flexibilisering werd ongetwijfeld bevorderd door de economische crisis van de jaren zeventig en tachtig, door de hoge werkloosheid en de daardoor verzwakte positie van de arbeidsbewegingen.

Ofschoon de flexibiliseringsbeweging duidelijk zichtbaar was en ook duidelijke sporen heeft nagelaten in de arbeidswetgeving, kan men zich afvragen of zij sociologisch gezien wel even reëel is. In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw kon een toename van deeltijdwerk, tijdelijke contracten, ploegenwerk, avond- en weekendwerk en ander onregelmatige werktijden worden vastgesteld. Het percentage Belgische tewerkgestelden waarvan de wekelijkse werktijd aan sterke schommelingen onderhevig is, nam toe van 2,7% in 1987 tot 8,6% in 1993. Daarna daalde dat percentage weer lichtjes. Globaal genomen kon slechts een lichte mate van flexibilisering worden vastgesteld (Elchardus 1996). Blijkbaar heeft die trend zich niet verdergezet. Uit tijdsbudgetonderzoek blijkt geen toename van de arbeid op atypische tijden over het laatste decennium. De doorsnee weekdag van een gemiddelde Vlaming ziet er erg gestandaardiseerd uit. Voor 7 u 's

morgens werkt nooit meer dan 11% en na 8 uur 's avonds nooit meer dan 12% van de werkende bevolking. Om middernacht werkt 3% (Glorieux, Coppens et al. 2002). Ook tijdelijke banen worden beschouwd als een teken van flexibilisering. Uit voornoemde tijdsbudgetonderzoek blijkt dat 10.6% van de loontrekkenden zo'n baan heeft¹. Volgens een tijdsbudgetonderzoek uit 1988 was dat 9,6% (Elchardus 1996). Het gaat dus om een relatief kleine groep die in de loop van de jaren negentig niet of nauwelijks toenam. Sociologisch blijkt flexibilisering meer gerucht dan werkelijkheid. Op basis van de tijdsbudgetgegevens van het Nederlandse Sociaal Cultureel Planbureau, kwam Breedveld (Breedveld, Broek et al. 2001) al eerder tot een gelijkaardige conclusie.

1.3 De destandaardisering van de levensloop

Hoewel flexibilisering meer verwachting dan werkelijkheid blijkt, wordt de idee door heel wat onderzoekers gretig op de levensloop toegepast. Volgens hen wordt de levensloop geflexibiliseerd of *gedestandaardiseerd*. Zij zijn ervan overtuigd dat de sterk gestandaardiseerde levensloop die tijdens de industriële samenleving tot stand kwam snel aan het verdwijnen is of al verdwenen is. Zij zien die industriële levensloop als bijzonder strak. Niet alleen de driedelige sequentie lag vast, maar ook de duur van elke fase en de leeftijden waarop van de ene naar de andere fase werd overgestapt. Zo spreekt Martin Kohli van een geleidelijke "standaardisering", "chronologisering" en "institutionalisering" van de gehele levensloop tijdens de voorbije eeuwen. Het doorsnee westers mensenleven werd volgens hem in de industriële maatschappij in steeds strikter afgebakende en genormeerde levensfasen opgedeeld (Kohli, Rein et al. 1991; zie ook: Cain 1964, geciteerd in Marshall 2001). De overheid en de samenleving versterkten die standaardisering bovendien door ze in wettelijke vormen te gieten (Scheepens 1999). Ze reglementeren en standaardiseren de verbanden tussen enerzijds leeftijden, anderzijds de toegang tot onderwijs, arbeidsmarkt en pensioen. Daardoor vormt zich een strakke, institutioneel vastgelegde opeenvolging van leeftijdgebonden activiteiten, rechten en verplichtingen (Marshall 2001).

Die gestandaardiseerde levensloop wordt volgens verschillende auteurs vanaf het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw afgebouwd. (zie o.a. O'Rand 1995; Scheepens 1999; Marshall 2001). In de plaats van de gestandaardiseerde en geïnstitutionaliseerde levensloop, krijgen we een levensloop waarin mensen in toenemende mate zelf de volgorde van de verschillende levensfasen kunnen (of moeten) uitstippelen (O'Rand 1995; Scheepens 1999; Marshall 2001; Scheepens 1999; Arlt 2001). Studenten

¹ De tijdelijke contracten komen meer voor bij jongeren en in overheidsdienst.

onderbreken de studies om een paar jaar te werken, mensen die werken onderbreken de loopbaan voor studie of rust (Howard 1998; Barou 2001; OECD 2000; H.R.v. Werkgelegenheid 2001), gepensioneerd gaan terug aan de slag voor een paar jaar... er zijn onderzoekers die dat blijkbaar allemaal zien gebeuren, waarschijnlijk in hun eigen omgeving. In de statistieken merkt men daar nog niet veel van en men dient derhalve vragen te stellen bij de frequentie van die verschijnselen.

Verschillende auteurs menen daarenboven verschillende tekenen van destandaardisering te ontwaren: een grotere afwisseling van levensfasen en aanverwante maatschappelijke rollen (Scheepens 1999), minder gestandaardiseerde patronen van relatie- en gezinsvorming (de Jong Gierveld 2001; Lesthaeghe & Moors 2000), grotere diversiteit van de moederschapsleeftijd, onvoorspelbare in- en uitstroom van de arbeidsmarkt (Thomèse 1995). Volgens de aanhangers van de destandaardiseringstheorie liggen de timing, duur en opeenvolging van de fasen van de levensloop niet langer vast. Zij lopen nu kris kras daar elkaar en zijn, strikt genomen, niet langer fasen maar toestanden waartussen de hedendaagse mensen vlot *hoppen en zappen*.

Hoewel een aantal van de gesignaleerde ontwikkelingen reëel is, blijkt het voornamelijk hun globale impact op de levensloop in te schatten. Net zoals de flexibiliseringstheorie en de individualiseringstheorie uiteindelijk weinig empirische grond bleken te hebben (zie Elchardus & Glorieux 2002) zou ook de destandaardisering van de levensloop wel eens een schromelijk overroepen ontwikkeling kunnen zijn. Is het inderdaad zo dat de grote fasen van de levensloop – leertijd, werktijd, post-actieve fase – gedestandeerd worden: (1) meer variëren naar duur, (2) meer variëren naar leeftijd van overgang, (3) onvoorspelbaar worden in overgang en duur, (4) frequenter worden afgewisseld zodat ze hun karakter van sequentiële fasen verliezen. Onvoldoende onderzoeksgegevens zijn beschikbaar om op die vragen een duidelijk en onderbouwd antwoord te geven.

Misschien geldt voor de levensloop wat ook voor de tijdsordening in het algemeen is gebleken, namelijk dat de patronen overgeërfd uit de industriële samenleving hardnekkig zijn, maar niet bestand tegen de massale arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. De Nederlandse sociologe Trudie Knijn (2002) maakt wat dit betreft een bijzonder relevante opmerking. Zij onderstreept dat de levensloop van mannen en vrouwen steeds meer op elkaar gaan gelijken (we komen daar straks op terug). In dat opzicht is er sprake van een spectaculaire *standaardisering* van de levensloop. Het zeer grote verschil dat bestond tussen de levenslopen van mannen en vrouwen, en dat voortvloeide uit hun zeer ongelijke deelname aan onderwijs en arbeid, is voor een groot deel verdwenen. Knijn beschouwt precies die

standaardisering als de oorzaak van een streven naar flexibiliteit. Juist het proces van uniformisering van de levensloop van mannen en vrouwen, genereert een druk om de overgangen tussen arbeid en zorg een beetje flexibeler, vloeiender en meer reversibel te maken (Knijn 2002). Net zoals het verdwijnen van de huisvrouw-tijdsbuffer nieuwe vragen stelt aan de tijdsordening, doet ook de convergentie of standaardisering van de levensloop van mannen en vrouwen dat. Het verdwijnen van de tijdsbuffer en de genderstandaardisering van de levensloop – overigens twee facetten van hetzelfde proces – genereren een behoefte aan onder meer ouderschapsverlof, gelijkere taakverdelingen binnen het gezin en tijdskrediet.

De destandaardiseringsthese blijkt vooralsnog een zeer onzekere gids om het levensloopvraagstuk, zoals het zich vandaag stelt, te exploreren. Destandaardisering is veeleer een aspiratie in het leven geroepen door veranderingen in de levensloop, dan een verandering die zich al op een betekenisvolle wijze in de levensloop aftekent. De maatschappelijke belangstelling voor het levensloopvraagstuk werd trouwens niet in de eerste plaats gevoed door de destandaardiseringsthese. Deze is veeleer de inzet van een onderonsje van sociologen dan een onderwerp van maatschappelijk debat. Dat laatste wordt aangezwengeld, niet door de grotere spreiding van de timing van belangrijke transitie's of het vlot hoppen tussen werk, opleiding, inactiviteit en terug, wel door een rechttoe rechtaan verandering in de timing van cruciale transitie's.

1.4 Herstandaardisering en nieuwe leeftijdsnormen

De dood komt nu veel later dan voorheen. Al geruime tijd voegen we per jaar een drietal maanden – een seizoen – toe aan onze levensverwachting. De voorspellingen lopen een beetje uit elkaar maar volgens de zeer voorzichtige schatting van het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) zouden mannen in 2050 gemiddeld 82, vrouwen gemiddeld 88 worden. Dat gegeven op zich impliceert al dat de culturele betekenis van “leeftijd”, van “oud” en “jong” aan verandering toe zijn. Cultureel, maar ook fysiek worden ouderen eigenlijk zienderogen jonger. De inrichting van de levensloop kan daarom bezwaarlijk onveranderd blijven. We leven nu haast twee van de levens die in de industriële maatschappij in een standaardlevensloop werden gegoten.

Een andere ontwikkeling kreeg recent nog meer belangstelling dan de verhoging van de levensverwachting: de verjonging of vervroeging van de pensioenleeftijd. In 1950 lag de pensioenleeftijd, volgens sommige schattingen, in België voor mannen bij de 65 jaar, in 2000 ligt hij bij de 58 jaar.

We leven steeds langer, maar gaan steeds vroeger op pensioen. Het is bovenal deze vaststelling die recent de aandacht op de levensloop heeft gevestigd. De levenslooppromblematiek, twintig jaar geleden nog een schromelijk verwaarloosd sociologisch thema, groeide daarom snel uit tot een dringend maatschappelijk...en zeer delicaat politiek onderwerp.

Zowel de OESO (2000) als de Belgische Hoge Raad voor Werkgelegenheid (2000), benaderen de levenslooppromblematiek in de eerste plaats als een probleem van vroege pensionering en dus van verkeerde, nieuwe leeftijdsnormen. De bezorgdheid over de vervroegde uittrede wordt versterkt door de richtsnoeren voor werkgelegenheid van de Europese Raad en de demografische prognoses. De Europese Raad wil de kansen op werk vergroten, onder meer door passende prikkels te geven aan iedereen die bereid is betaald werk te verrichten (H.R.v. Werkgelegenheid 2002). De lidstaten van de Europese Unie worden daarom verzocht tegen 2010 een werkgelegenheidsgraad van 70% van de mannen en 60% van de vrouwen op beroepsactieve leeftijd te realiseren. Deze wordt in het rapport gedefinieerd als lopend van 15 tot 64. Voor de personen tussen 55 en 64 jaar wordt een werkgelegenheidsgraad van 50% vooropgesteld².

Voor België zijn dit bijzonder ambitieuze en hooggegrepen doelstellingen. De activiteitsgraad van oudere werknemers is hier, in vergelijking met de omringende landen, opvallend laag (zie tabel 1). De activiteitsgraad (werkenden en werkzoekenden) van werknemers van 50 tot 64 jaar is na Turkije, Hongarije en Italië de laagste van alle OESO-landen (Keese & Sonnet 2002).

TABEL 1: INTERNATIONALE VERGELIJKING VAN DE ACTIVITEITSGRAAD.

	België	EU-15	Duitsland	Frankrijk	Nederland
15-24	35,7	47,2	50,4	35,8	73,8
25-49	84,1	83,8	86,3	87,1	86,1
50-64	41,8	53,9	55,5	53,4	55,0

Bron: steunpunt WAV 2002

Toch verbond België zich in maart 2000, op de Top van Lissabon, tot die streefdoelen. Op die top werden een aantal standaarden vastgelegd voor de aanpak van de sociale zekerheid in een verouderende samenleving (H.R.v.

² Dit zijn de zogenaamde Lissabon-normen. Ze moeten gehaald worden tegen 2010. De Stockholmnormen (een algemene werkzaamheidsgraad van 67 % voor mannen en 57% voor vrouwen) moeten bereikt worden tegen 2005.

Werkgelegenheid 2001). Als België in 2010 wil beantwoorden aan de Lissabon-normen moet de totale werkgelegenheidsgraad (de verhouding tussen het aantal jobs en het aantal inwoners op arbeidsleeftijd) met ongeveer 10 procentpunten stijgen. Met name de 50-plussers en de laaggeschoolde vrouwen blijken in Vlaanderen de groepen te zijn die fors kunnen bijdragen tot een verhoging van de totale werkgelegenheidsgraad. In haar rapport van 2001 heeft de Hoge Raad voor Werkgelegenheid voor de eerste maal een apart richtsnoer opgenomen dat specifiek de verhoging van de arbeidsdeelname van oudere leeftijdsgroepen behandelt. De Hoge Raad voor Werkgelegenheid (2002) vindt deze doelstellingen belangrijk omdat zij de kansen op economische groei maximaliseren, de druk van de vergrijzing op de overheidsfinanciën en op het sociale zekerheidsstelsel verlichten en, nog steeds volgens de Hoge Raad, zouden bijdragen tot de sociale cohesie.

In het verlengde van de Europese afspraken moet België er zich dus toe verbinden in eerste plaats de vraag naar arbeid te ontwikkelen. Ze moet hiermee ingaan tegen de gevolgen van het beleid gericht op de beperking van het arbeidsaanbod, dat vanaf de jaren zeventig en tot in de jaren negentig werd gevoerd. Ze moet de personen inschakelen die op dit moment niet deelnemen aan het arbeidsproces. Voor België behoren vooral de personen tussen 55 en 64 jaar tot de doelgroep die in het kader van het voorgenomen beleid moet worden geactiveerd (Sonnet & Keese 2002, p.2). Met name de werkgelegenheidsgraden van 55-plussers liggen in België ver van de Stockholm- en Lissabondoelstellingen (50 % in 2010). De activiteitsgraad tussen 55 en 64 jaar bedraagt in België nauwelijks 26% (H.R.v.Werkgelegenheid 2002)

Volgens onder meer de OESO (Blöndal & Scarpetta 1998; Sonnet & Keese 2002) en de Hoge Raad voor Werkgelegenheid (2002) zijn vooral de maatregelen van vervroegde uittreding verantwoordelijk voor het huidige lage arbeidsaanbod in de leeftijdsgroep van 55 tot 65. Volgens hen heeft de toevlucht tot vervroegde uitstapregelingen bijgedragen tot een verlaging van de werkelijke pensioenleeftijd. In deze visie is duidelijk geen sprake van een standaardisering of individualisering van de pensioentransitie, maar van een verschuiving van de norm. De pensioneringsverwachting bij oudere werknemers wordt volgens Ekerdt (2000) nog steeds gekenmerkt door duidelijke leeftijdsnormen. Het pensioen is volgens hem een fase in de levensloop waarvan wordt verwacht dat ze op een welbepaalde leeftijd ingaat. In de mate dat het individu daarbij een beslissing kan nemen, laat het zich leiden door de geldende sociale en culturele normen. Het denken van de OESO en de Hoge Raad voor Werkgelegenheid worden duidelijk geïnspireerd door de opvatting dat zich, ten gevolge van het gevoerde beleid, nieuwe en jongere pensioennormen in het sociale leven en de verwachtingspatronen van de Europeanen hebben genesteld. Die normen

lijken daarenboven moeilijk omkeerbaar. Werkgevers kunnen de stelsels van vervroegde uittrede immers gebruiken om hun organisaties te herstructureren, afscheid te nemen van oudere en lagergeschoolde werknemers en deze te vervangen door jongere mensen met meer aangepaste opleidingen. Zo'n beleid komt, via de nieuwe normen, daarenboven tegemoet aan de verzuchtingen van een deel van de werknemers (Marshall 2001). De jarenlange toepassing van de vervroegde uittredingsmaatregelen heeft er inderdaad voor gezorgd dat men een vervroegde uittrede niet alleen normatief aanvaardbaar acht, maar beschouwt als een recht (Ooghe, Pepermans et al. 2000).

Het lijkt uitermate plausibel, zoals de rapporten van de OESO en de Hoge Raad dat doen, de vervroeging van de pensioenleeftijd te beschouwen als een gevolg van politieke beslissingen. Tijdens de crisis van de jaren zeventig werden immers maatregelen genomen die de vervroegde uittrede bevorderden. Zij waren er onder meer op gericht de jeugdwerkloosheid te verlichten. Om plaats te maken voor jongeren, werden oudere werknemers gemotiveerd om zich vroegtijdig uit de arbeidsmarkt terug te trekken en "plaats te maken voor jongeren". De wet van 22 december 1977 bijvoorbeeld voert een bijzonder brugpensioen in voor de oudere werklozen. In de praktijk krijgt de bruggepensioneerde in de periode van zijn brugpensioen tot aan zijn effectief toegekend rustpensioen op 65 jaar een bijna volledig uitbetaald pensioen. Het koninklijk besluit van 28 september 1982 gaat hierin nog een stap verder. Er wordt bepaald dat, wat de mannen betreft, het rustpensioen kan ingaan in de periode van 5 jaar die de normale pensioenleeftijd (65 jaar) voorafgaat, zonder dat de pensioenuitkering met 5% per jaar vervroeging wordt verminderd. Hieraan wordt een vervangingsplicht voor de werkgever gekoppeld³.

---

³ Zie hiervoor o.a. het hoofdstuk over de Belgische wetgeving inzake pensioenstelsels, als bijlage in het technisch verslag.

Het is sociologisch nochtans onwaarschijnlijk dat de verschuiving van de leeftijdsnormen en van de effectieve pensioenleeftijd volkomen aan beleidsmaatregelen kan worden toegeschreven. Beleidsmaatregelen zijn doorgaans slechts effectief als zij zich inschrijven in een tendens die sociologisch al aanwezig is. In de Verenigde Staten verrichten Anderson en haar collega's onderzoek naar de factoren die een rol hebben gespeeld in de vervroeging van de uittrede die ook daar werd vastgesteld (Anderson, Gustman et al. 1999). Zij deden dit via simulaties aan de hand van een dynamisch structureel pensioneringsmodel. De simulatie gebeurde door in het model van alle variabelen enkel de sociale zekerheid en de pensioenwetgeving te vervangen door de pensioenwetgeving en de regels van de sociale zekerheid van een vroegere periode (namelijk 1969). Zij kwamen tot het besluit dat de geobserveerde vervroeging van de uittreding bij mannen slechts voor een kwart kan worden toegeschreven aan veranderingen in de sociale zekerheid en de pensioenregelingen die tot stand kwamen in de jaren 70 en 80. De andere 75 % moet worden verklaard door andere factoren.

Met de besluiten uit dergelijke simulaties moet voorzichtig worden omgesprongen (en de 75% scheidt waarschijnlijk een vals beeld van precisie). Toch lijkt het heel plausibel dat de beleidsmaatregelen een belangrijke, maar geen doorslaggevende of bepalende rol hebben gespeeld. Dit betekent ook dat de vastgestelde trend niet alleen door een nieuwe pensioenregeling zal worden gekeerd. Het gaat wel degelijk om een maatschappelijk verschijnsel waarvan de dynamiek dieper reikt dan de wet- en regelgeving.

De probleemstellingen die door dit alles wordt aangereikt, betreffen (1) de motivaties en de redenen voor vroege uittreding, (2) de beweegredenen voor een gebeurlijke terugkeer naar de arbeidsmarkt en (3) de wijze waarop daarop kan worden ingespeeld met het oog op een betere schikking van de levensloop. De activiteitsnormen die door de Europese Raad, de OESO en de Hoge Raad voor Werkgelegenheid worden voorgehouden, lijken in de eerste plaats geïnspireerd door economische motieven, waaronder de betaalbaarheid van het sociale zekerheidsstelsel. Het is ook mogelijk dat die normen, geconcipeerd in een periode van economische hoogconjunctuur en grote vraag naar arbeid, in de huidige, merkkelijk minder gunstige economische omstandigheden al niet meer volkomen realistisch zijn. We mogen ons echter niet laten misleiden door die conjunctuurgebonden fluctuaties. Er zijn, los van de vooropgestelde tewerkstellingsnormen en hun economische inspiratie, tal van redenen om de hedendaagse inrichting van de levensloop in vraag te stellen. De huidige inrichting van de levensloop is immers onevenwichtig. Hij werkt de drukte van de drukke leeftijd in de hand, zorgt voor een stressvol spitsuur van het leven, getuigt van een achterhaalde opvatting over de relatie tussen leeftijd en

handelingsbekwaamheid en is voorlopig blind voor de mogelijke problemen van een zeer lange post-actieve fase. Het gaat om een instelling waarvan de huidige vorm achterhaald is.

1.5 Een achterhaalde inrichting van de levensloop

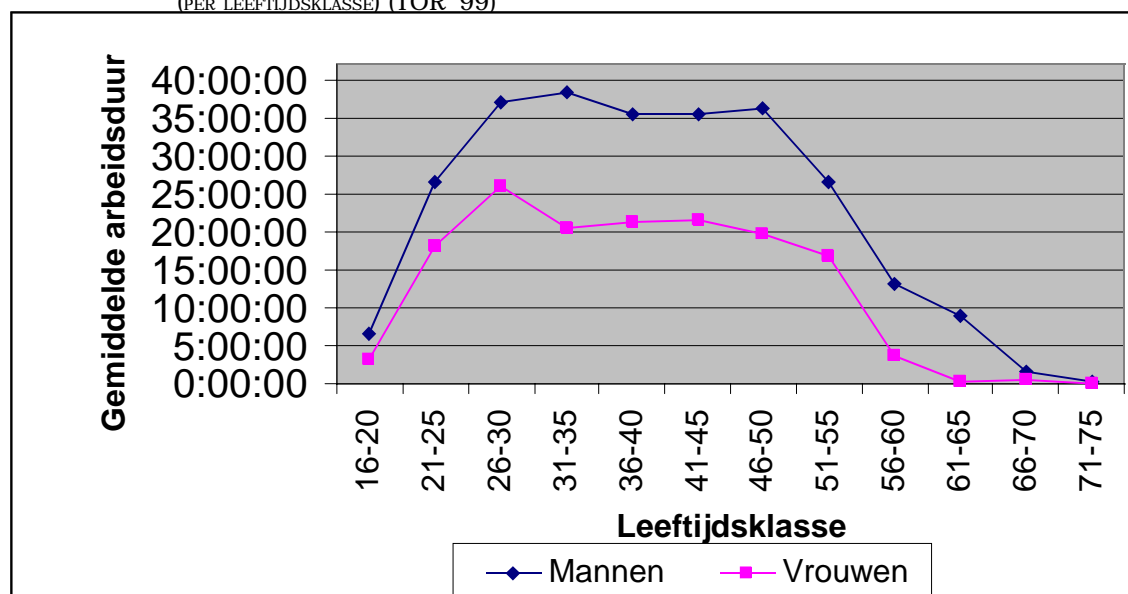
In België werkt de actieve bevolking misschien slechts een relatief korte periode, maar ze werkt ook relatief veel (zie o.a. WAV 2002). Dat creëert (naast immanente financieringsproblemen) een *samengedrukte loopbaan*. Belgen stellen de leeftijd van intrede in de arbeidsmarkt (door middel van onderwijsverlenging) steeds meer uit, waarna ze een fase intensief arbeiden, om dan vervroegd uit te treden. Tussen 15 en 25 jaar werkt slechts 29% van de Belgen. Tussen 25 en 50 jaar werkt 82%, en tussen 50 en 65 werkt dan weer slechts 42% (WAV & VIONA 2002). In Europa zijn de overeenkomstige cijfers respectievelijk 40%, 78% en 51%. De werkzaamheid in de jongste en oudste actieve leeftijdsklassen is dus in België merkkelijk lager dan het Europese gemiddelde.

Tijdens de drukke leeftijd werken de Belgen in vergelijking met de andere Europeanen daarenboven niet alleen met meer, maar ook meer uren (WAV & VIONA 2002). Het verschijnsel van de samengedrukte loopbaan, dat in heel Europa voorkomt, is bijzonder uitgesproken in België. Om dat te illustreren zijn tijdsbudgetgegevens over de werkelijke werktijd veel sprekender dan activiteitsgraden. Die gegevens werden verzameld door 1500 mensen gedurende een week dagboeken te laten bijhouden waarin zij hun activiteiten, ook de werktijd, nauwkeurig registreerden (Glorieux, Coppens et al. 2002). Tabel 2 en figuur 1 geven de gemiddelde werktijd voor verschillende leeftijdsklassen. Deze is het product, enerzijds van het aantal mensen dat werkt, anderzijds van het aantal uren dat door de werkenden wordt gepresteerd. Het is duidelijk dat vrouwen op alle leeftijden minder uren besteden aan betaalde arbeid dan mannen. Aangezien we nu in een samenleving van tweeverdieners leven, dient men zich voor te stellen dat een gezin de werktijden van een man en vrouw combineert. Dat betekent dat in de drukke leeftijd per gezin veel werkuren worden gepresteerd, waarschijnlijk meer dan 50 jaar geleden. De drukke leeftijd situeert zich tussen de 26 en de 50. Vanaf 50 daalt het aantal gepresterde uren snel. Bij de mannen wordt in de leeftijdsgroep 51 tot 55 gemiddeld bijna 10 uur per week minder gewerkt dan in de leeftijdsgroep 46 tot 50. Die daling is in grote mate te wijten aan het feit dat heel wat mannen na 50 uittreden en niet meer werken. Het is niet uitgesloten dat die vroege uittrede een gevolg is van de werkdruk in de drukke leeftijd (Raas & van Hasselt 1999; Mampuy 2000; Moen, Erickson et al. 2000).

TABEL 2: GEMIDDELD AANTAL UREN DAT PER WEEK DOOR DE GEHELE BEVOLKING AAN BETAALDE ARBEID WORDT BESTEED
(OP BASIS VAN TIJDSBUDGET, TOR '99)

Leeftijdsklasse	Mannen	Vrouwen
16-20	6:31:00 (n=66)	3:06:00 (n=55)
21-25	26:28:00 (n=61)	18:03:00 (n=59)
26-30	37:03:00 (n=74)	26:02:00 (n=68)
31-35	38:19:00 (n=67)	20:24:00 (n=93)
36-40	35:28:00 (n=75)	21:23:00 (n=84)
41-45	35:28:00 (n=81)	21:33:00 (n=79)
46-50	36:06:00 (n=63)	19:48:00 (n=53)
51-55	26:27:00 (n=81)	16:47:00 (n=49)
56-60	13:04:00 (n=42)	3:37:00 (n=59)
61-65	8:58:00 (n=59)	0:15:00 (n=51)
66-70	1:37:00 (n=49)	0:35:00 (n=64)
71-75	0:09:00 (n=31)	0:00:00 (n=32)
Totaal	24:40:00 (n=751)	14:08:00 (n=745)

FIGUUR 1: GEMIDDELD AANTAL UREN DAT PER WEEK DOOR DE GEHELE BEVOLKING AAN BETAALDE ARBEID WORDT BESTEED
(PER LEEFTIJDKLASSE) (TOR '99)

Het beleid gericht op de vervroegde uittrede van oudere werknemers, heeft waarschijnlijk ook bijgedragen tot een negatieve beeldvorming van die werknemers. Ervaringsfeiten over het oudere deel van de werknemers werden vervangen door vooroordelen opgehangen aan de stelling dat zij niet meer optimaal kunnen functioneren en dus beter de plaats ruimen voor jongeren (Simoens & Denys 1997). De idee groeide dat, zeker in deze technologisch snel evoluerende samenleving, de bekwaamheid van oudere werknemers snel afneemt. Vanaf een bepaalde leeftijd zou men als het ware worden voorbijgehouden door de snelle, veranderende wereld, en niet meer over

voldoende soepelheid beschikken om nog nieuwe dingen te kunnen aanleren. Van zodra die beeldvorming zich heeft verspreid, kunnen saneringsoperaties worden verantwoord als de enige manier om “onbruikbare” werknemers door “performante” nieuwkomers te vervangen. Een onderzoek over de beeldvorming van oudere werknemers, door de Nederlandse socioloog Henkens en zijn medewerkers (Visser, Henkens et al. 2002) onthult een aantal van die stereotypen: ouderen zijn minder flexibel, hebben minder aanpassingsvermogen aan nieuwe technologieën, zijn fysiek weinig belastbaar, zijn minder productief, minder gemotiveerd zijn (om bijvoorbeeld opleidingen te volgen, opdrachten aan te nemen,...). Bekwaamheid wordt dus in menig opzicht aan leeftijd gekoppeld.

Oudere werknemers zelf kunnen zich dat negatieve beeld overigens eigen maken. Zij kunnen er zich op beroepen. Het legitimeert eventueel hun vraag om vervroegd te kunnen uitreden. De vervroegde uittrede kan op die manier worden bevorderd, als een self-fulfilling prophecy, omdat oudere werknemers geloven dat ze niet meer “aanpasbaar” zijn, maar ook omdat ze zich door dat denken gekrenkt en gemarginaliseerd voelen (Settersten & Mayer 1997; Ekerdt 1998; Hayward 1998).

Ten gevolge van de verlenging van de levensduur en van de vervroegde uittrede uit de arbeidsmarkt, is de post-actieve fase snel en spectaculair toegenomen. We weten voorlopig nog niet of dit zal bijdragen tot welzijn, dan wel problemen van isolatie, vereenzaming en verzuring nog zal aanzwengelen.

Binnen het levenslooponderzoek spitst dit rapport zich toe op de eindeloopbaanproblematiek. Dit deel (hoofdstuk 1) heeft een inleidend karakter. Het geeft verder een schets van de evolutie van de levensloop en beschrijft daarna de algemene contouren van de pensioentransitie. Dat gebeurt zowel aan de hand van bestaande statistieken als op basis van nieuw onderzoek bij een steekproef van 45- tot 65jarige Belgische mannen en vrouwen. De technische kant van dat onderzoek wordt uitvoerig beschreven in het technisch verslag in de bijlagen. Hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3 zullen proberen een antwoord te geven op de vraag wie vroeg stopt met werken en wie niet. Welke kenmerken kunnen de beslissing om vervroegd uit te treden verklaren? In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de ervaringen en verwachtingen van de vervroegde uittreeders en van de blijvers. In hoofdstuk 5 ten slotte, zal de mogelijke/waarschijnlijke impact van een aantal beleidsmaatregelen worden onderzocht.

2 Een korte schets van de recente evolutie van de levensloop in België

Om de recente evolutie van de levensloop te schetsen delen we deze, zoals vele auteurs, op in drie delen (Kohli, Rein et al. 1991; O'Rand 1996; Walker 1998; Marshall 2001). We bekijken achtereenvolgens de verandering in de periode van opleiding, in de periode van arbeid, en in de post-actieve fase. We doen dit door de evolutie te schetsen in de gemiddelde of mediane leeftijd van het beëindigen van de (regelmatige) studies, de gemiddelde levensverwachting, en de gemiddelde of mediane leeftijd van pensioneren en definitief stoppen met werken. We beginnen met deze laatste. Hij vormt immers het hoofdthema van dit onderzoek.

2.1 De leeftijd van pensionering en uittrede

De ontwikkeling van het loopbaaneinde kan op verschillende manieren worden geschetst. We beginnen met cijfers die in het publieke en politieke debat een belangrijke rol hebben gespeeld. We zullen daarna de beperkingen van die cijfers belichten en via verschillende bronnen het beeld van de levensloop verfijnen.

2.1.1 De evolutie van de pensioenleeftijd van mensen met een betrekkelijk volledige loopbaan

Eén schets van de evolutie van de gemiddelde werkelijke pensioenleeftijd wordt gegeven in tabel 3 en figuur 2. De gegevens zijn berekend door Blöndal en Scarpetta, medewerkers van de OESO. Zij hebben enkel betrekking op die mensen die ooit gewerkt hebben, en pas op 45 jaar of later zijn gestopt met werken⁴. De mensen die voor hun 45 stopten met werken, zijn dus niet opgenomen in deze berekening van de pensioenleeftijd. Het

⁴ De berekeningen door de OESO van de gemiddelde pensioenleeftijden zijn gebaseerd op totale gegevens over de actieve en totale bevolking opgedeeld naar geslacht en per vijfjarige leeftijdsklassen. Een aantal assumpties zijn gemaakt betreffende het pensioen en de verdeling van de bevolking binnen elke leeftijdsgroep: 1) de minimum pensioneringsleeftijd is gezet op 45 jaar; 2) binnen elke leeftijdsgroep wordt een normale verdeling van de bevolking verondersteld; 3) pensioneren binnen elke leeftijdsgroep wordt verondersteld lineair te zijn met leeftijd. De gemiddelde werkelijke pensioenleeftijd wordt dus berekend aan de hand van de verhouding van het aantal actieven van een leeftijdsklasse tegenover die van een oudere leeftijdsklasse, en dit ten opzichte van de totale bevolking die binnen die leeftijdsklasse nog leeft. De proportie binnen elke leeftijdsgroep die verwacht wordt te pensioneren wordt als volgt berekend: $R_{x,x+4}^y = (A_{x,x+4}^y - A_{x+5,x+9}^y) \cdot P_{x,x+4}^y$; waarbij $R_{x,x+4}^y$ = het aantal mensen tussen leeftijd x en $x+4$ in het midden van het kalenderjaar y die binnen vijf jaar pensioneren; $P_{x,x+4}^y$ = het aantal levende individuen tussen x en $x+4$ jaar in het midden van jaar y ; $A_{x,x+4}^y$ = de gemiddelde activiteitsgraad binnen een leeftijdsklasse in het midden van jaar y .

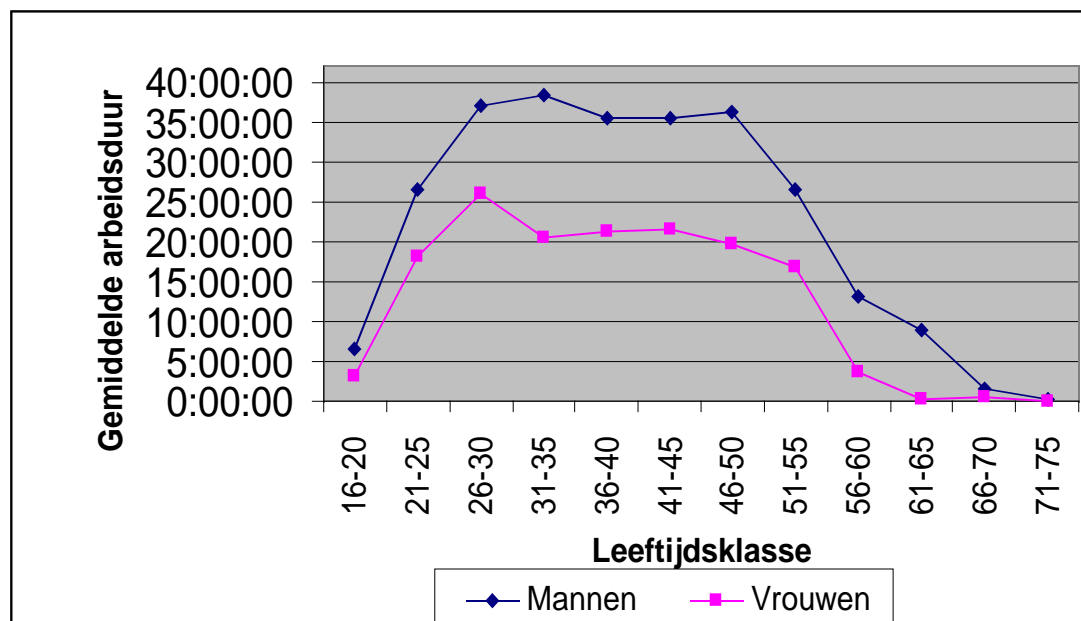
gaat om pensionering in strikte zin, van mensen die minstens tot hun 45 hebben gewerkt. Het gaat dus niet om de post-actieve fase, na het definitief stoppen met werken, ongeacht de duur van het werk. Het gaat evenmin om de eventuele niet-actieve fase of het niet deelnemen aan de arbeidsmarkt na het afstuderen (bijvoorbeeld via statuten van huisvrouw, student of niet werkzoekende werkloze).

TABEL 3: SCHATTINGEN VAN DE GEMIDDELDE WERKELIJKE LEEFTIJD VAN PENSIOENTRANSITIE IN BELGIË

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000*
Mannen	64,8	63,3	62,6	61,1	58,3	57,6	58,3
Vrouwen	62,9	60,8	59,1	57,5	54,7	54,1	56,9
Totaal**	64,3	62,6	61,7	59,8	56,8	56,1	57,7

Bron: Blöndal en Scarpetta, 1998 / *: Sonnet en Keese 2002./ **: De totalen zijn niet gepubliceerd in het OECD-rapport van Blöndal en Scarpetta, maar werden berekend m.b.v. de activiteitsgraden voor mannen en vrouwen van 15-65 voor de respectieve jaartallen in België (die voor 1950 werden berekend op basis van de activiteitsgraad in 1953, omdat dit de vroegste cijfers zijn die men kan vinden)

FIGUUR 2: EVOLUTIE VAN DE GEMIDDELDE WERKELIJKE PENSIOENLEEFTIJD

Volgens die berekeningen bedroeg de gemiddelde pensioenleeftijd in 1950, 64,8 jaar voor mannen en 62,9 jaar voor vrouwen. Vijftig jaar later is hij gedaald tot 58,3 jaar voor mannen en 56,9 jaar voor vrouwen. Voor de mensen die minstens tot hun 45ste werkten is de pensioenleeftijd dus spectaculair gedaald, met zowat anderhalve maand per jaar of met om de acht jaar één jaar.

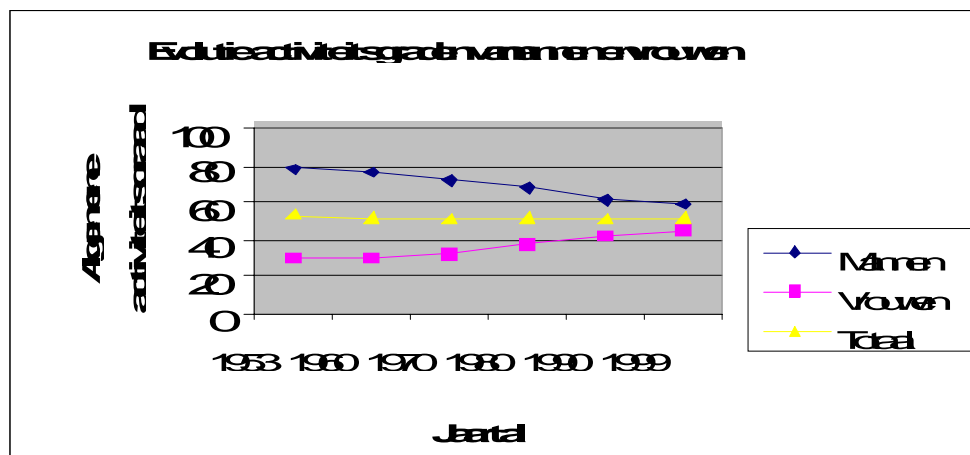
Uit de cijfers in tabel 3 en figuur 2 blijkt ook dat de pensioenleeftijd recent weer stijgt. De laagste pensioenleeftijden werden opgetekend in 1995. Toen had België overigens het laagste opgemeten gemiddelde van alle OESO-landen (Blöndal 1998). De arbeidsmarktparticipatie van 55 tot 64 jarigen is dan, op Hongarije na, de laagste van alle OESO-landen (OECD 2000). Tussen 1995 en 2000 tekent zich echter een stijging af, bescheiden bij mannen, sterker bij vrouwen. Misschien heeft het activeringsbeleid ten aanzien van oudere werknemers (en vooral oudere vrouwelijke werknemers) reeds zijn prille vruchten afgeworpen. Een alternatieve of alleszins aanvullende verklaring voor de sterkere stijging bij vrouwen, vinden we bij Van Wichelen (Van Wichelen 2000). Zij bekijkt de geschetste evolutie tegen de achtergrond van de toenemende arbeidsmarktparticipatie van de vrouwen. Volgens haar blijven de nieuwe generaties actieve vrouwen langer aanwezig op de arbeidsmarkt. Dat resulteert in een geleidelijke verhoging van de activiteitsgraad in de oudere leeftijdsklassen van vrouwen. Die nuancering is belangrijk. De gerapporteerde cijfers over de pensioenleeftijden hebben enkel betrekking op het actieve deel van de bevolking. Omdat de activiteitsgraad van de vrouwen over de beschouwde periode (1950 tot 2000) sterk is gestegen (zie tabel 4 en figuur 3), geeft hun gemiddelde pensioenleeftijd, berekend voor personen met een langdurige arbeidsmarktparticipatie, een enigszins vertekend beeld van de mate waarin zij op de arbeidsmarkt aanwezig zijn. De evolutie van de pensioenleeftijd wordt daarom beter beoordeeld op basis van de gegevens voor mannen. De voor de vrouwen vastgestelde evolutie wordt immers sterk beïnvloed (en vertekend) door de groeiende mate van vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie, alsook door het langduriger worden van die participatie.

TABEL 4: EVOLUTIE ACTIVITEITSGRAAD MANNEN EN VROUWEN VAN 1953-1999

	1953	1960	1970	1980	1990	1999
Mannen	78,1	75,8	71,9	67,4	61,9	59,8
Vrouwen	30,2	29,9	31,9	37,2	41,2	44,6
Totaal	53,6	52,1	51,2	51,8	51,2	52,0

Bron: Ministerie van tewerkstelling en arbeid

FIGUUR 3: EVOLUTIE ACTIVITEITSGRADEN 1953-1999

De leeftijdsspecifieke activiteitsgraden⁵ - de mate waarin personen van een bepaalde leeftijd aan de arbeidsmarkt participeren - geven nog een beter idee van de stijging van het aantal werkende vrouwen in elke leeftijdscategorie (zie tabel 5 en figuur 4). Daarom geven ze ook een beter beeld van de evolutie van de gemiddelde leeftijd waarop men zich niet (meer) naar de arbeidsmarkt richt. De grafische voorstelling laat duidelijk een aantal tendensen zien. (1) Bij de mannen zien we dat de activiteitsgraden op oudere leeftijd sterk afnemen in de jaren zeventig en tachtig en in 1991 merkbaar lager zijn dan voorheen. (2) Bij de vrouwen is deze afname minder uitgesproken. In de leeftijdsgroep 50 tot 55 zien we, ten gevolge van de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, zelfs een toename van de activiteitsgraad. (3) Er is een zeer opvallende genderstandaardisering van levensloop: de levenslopen van mannen en vrouwen convergeren. Ze groeien snel naar elkaar toe. Terwijl ze in 1961 nog heel verschillend zijn, zien we dat de genderstandaardisering ze in 1997 al heel gelijkend heeft gemaakt.

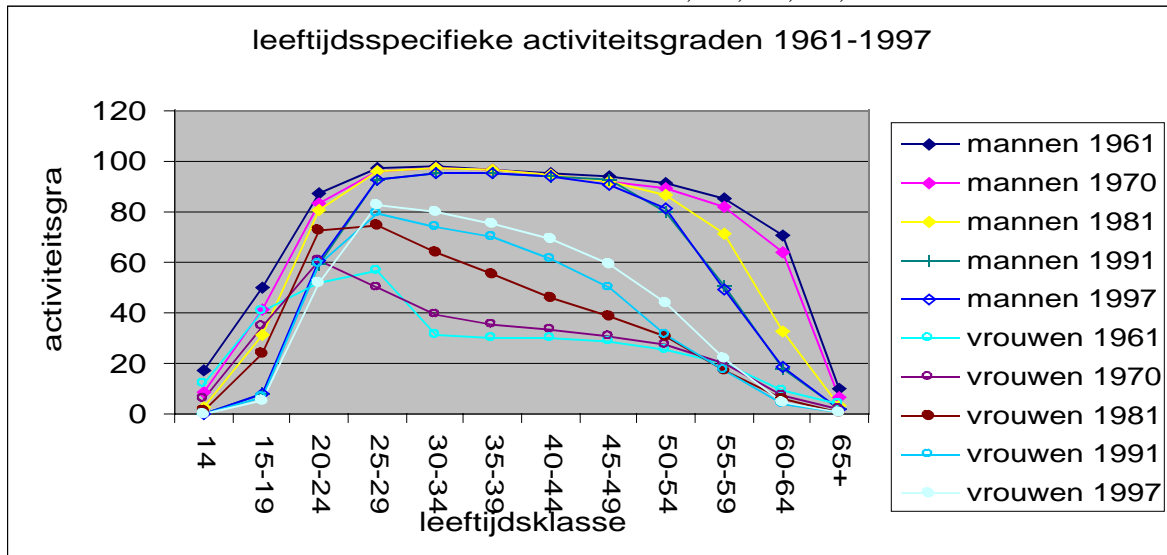
⁵ Leeftijdsspecifieke activiteitsgraden kan men vinden in de volkstellingen van 1961, 1970 en 1981 en in de enquêtes naar de beroepsbevolking van het NIS uit 1991 en 1997.

TABEL 5: EVOLUTIE LEEFTIJDSSPECIFIEKE ACTIVITEITSGRAAD MANNEN EN VROUWEN VAN 1961-1997

	1961		1970		1981		1991*		1997*	
	Mannen	Vrouwe n	Mannen	Vrouwe n	Mannen	Vrouwe n	Mannen	Vrouwe n	Mannen	Vrouwe n
14	17,6	11,7	8,5	5,7	2,8	1,6	/	/	/	/
15-19	50,3	40,6	41,3	34,5	31,2	24,1	8,1	6,9	7,8	5,1
20-24	87,6	52,2	83,3	60,9	80,9	72,8	59,6	59,5	60,4	52,2
25-29	97,2	56,5	96,0	49,7	96,0	74,8	92,7	79,2	93,0	83,0
30-34	97,8	31,2	97,4	39,3	97,4	64,0	95,6	73,9	95,5	79,9
35-39	96,6	30,0	96,7	35,3	97,0	55,3	95,6	70,3	95,2	75,6
40-44	95,6	30,0	94,8	33,4	95,0	46,0	94,2	61,5	93,7	69,4
45-49	94,0	28,4	92,2	30,8	92,0	38,6	92,5	49,7	90,5	59,5
50-54	91,1	25,3	89,2	27,6	86,6	31,0	80,3	31,6	81,6	44,2
55-59	85,1	20,1	82,3	20,0	71,3	17,4	50,4	17,5	49,2	21,8
60-64	70,8	9,4	63,8	7,6	32,4	5,8	18,1	3,7	18,4	4,6
65+	9,8	3,7	6,8	2,2	3,3	1,0	1,9	0,4	1,9	0,7

Bron: NIS, volkstellingen / *: NIS, enquête naar de beroepsbevolking.

FIGUUR 4: LEEFTIJDSSPECIFIEKE ACTIVITEITSGRADEN IN JAARTALLEN '61, '70, '81, '91, '97

2.1.2 De eindeloopbaantransitie vandaag

Gegevens verzameld bij een toevallige steekproef van mannen en vrouwen, 45 tot 65 jaar oud, laten ons toe een meer gedetailleerd beeld van het einde van de loopbaan te schetsen, zoals zich dat vandaag voordoet. Een uitvoerige beschrijving van die survey wordt gegeven in het technisch verslag (zie bijlagen). We geven hier slechts de belangrijkste informatie. De doelgroep van het onderzoek omvat de officiële inwoners van België, geboren in de periode van 1937 tot en met 1957. Zij waren in het onderzoeksjaar 2002 van 45 tot 65 jaar oud. Op louter toevallige wijze werd uit die bevolkingsgroep een steekproef getrokken van 10.100 personen. Middels

een postenquête werden deze personen aangeschreven. Van 5457 van hen werd een goed ingevulde en bruikbare enquête terug ontvangen. In de uiteindelijke steekproef zitten 3176 Vlamingen, 1728 Walen en 553 Brusselaars.

Op basis van de aldus verzamelde gegevens zien we dat van de mannen, tussen 60 en 65, nog slechts 16% aan het werk is (zie tabel 6a). 66% is dan met pensioen of brugpensioen, de anderen zitten in een ander statuut van niet werkende. Werken na 60 is ook voor mannen de uitzondering geworden. Zelfs tussen de 55 en de 59 is minder dan de helft van de mannen, 49% om precies te zijn, aan de slag. 19% is met brugpensioen, 7% op pensioen. Tussen 50 en 54 werkt nog 74%, tussen 45 en 49 is dat 88%. Op die leeftijd zijn de niet-werkenden voornamelijk werklozen en mannen in loopbaanonderbreking.

We leven in een samenleving waarin werken na 55 een minderheidsaangelegenheid is geworden en werken na 60 een zeldzaamheid. De actieve welvaartstaat blijkt iets voor mensen op relatief jonge en middelbare leeftijd, tussen de 25 en de 50. Dat geldt in nog grotere mate voor vrouwen dan voor mannen. Tussen 55 en 59 werkt nog 22% van hen, tussen 50 en 54, 40% en tussen 45 en 49, 59% (zie tabel 6b).

TABEL 6A: AANDEEL MANNEN IN BEPAALD STATUUT PER LEEFTIJDGROEP (IN %).

			45-49 jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-65 jaar
Mannen	Werkend	België	87,8	73,8	48,7	15,8
		Vla	90,6	77,8	50,1	15,1
		Wa	83,5	68,4	46,6	12,6
		Bru	87,0	57,5	40,0	32,6
	Loopbaanonderbreking met tijdskrediet	België	0,3	3,1	1,8	0,3
		Vla	0,0	4,7	2,5	0,5
		Wa	0,7	0,0	0,6	0,0
		Bru	0,0	0,0	0,0	0,0
	Werkonbekwaam	België	4,7	7,6	11,5	8,9
		Vla	4,1	6,2	11,1	8,4
		Wa	6,1	8,5	12,4	9,0
		Bru	2,2	17,5	14,3	13,0
Werkloos of huisman (inclusief nooit gewerkt)	België	6,5	9,6	12,5	8,8	
	Vla	4,6	7,7	12,2	8,5	
	Wal	8,9	11,8	10,5	6,6	
	Bru	10,8	15,0	22,9	17,4	
Pensioen	België	0,7	2,1	6,7	42,2	
	Vla	0,7	1,2	6,5	41,1	
	Wal	0,7	4,5	8,1	49,1	
	Bru	0,0	0,0	2,9	30,4	
Brugpensioen	België	0,0	3,9	18,9	24,0	
	Vla	0,0	2,2	17,6	26,1	
	Wal	0,0	6,8	21,7	22,8	
	Bru	0,0	10,0	20,0	6,5	
Totaal aantal	België	763	618	628	651	
	Vla	438	401	433	436	
	Wal	279	177	161	167	
	Bru	46	40	35	46	

TABEL 6B: AANDEEL VROUWEN IN BEPAALD STATUUT PER LEEFTIJDGROEP (IN %).

			45-49 jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-65 jaar
Vrouwen	Werkend	België	58,8	39,7	22,3	4,7
		Vla	61,6	40,5	18,5	3,9
		Wa	53,1	34,0	26,9	6,6
		Bru	62,8	58,1	37,3	3,9
	Loopbaanonderbreking met tijdskrediet	België	1,9	3,1	1,3	0,3
		Vla	2,4	3,7	1,8	0,5
		Wa	1,4	1,9	0,5	0,0
		Bru	0,0	4,7	0,0	0,0
	Werkonbekwaam	België	3,7	6,8	5,4	3,7
		Vla	2,6	6,7	5,0	3,0
		Wa	5,3	6,8	4,9	3,0
		Bru	4,7	7,0	7,8	11,7
	Werkloos of huisman (inclusief nooit gewerkt)	België	33,6	45,9	54,0	35,7
		Vla	31,6	44,8	58,5	38,2
		Wa	37,7	52,0	46,7	34,8
		Bru	30,2	27,9	43,2	12,0
Pensioen	België	2,1	4,0	6,0	52,0	
	Vla	1,8	3,5	5,5	50,6	
	Wa	2,4	4,9	8,2	52,5	
	Bru	2,3	2,3	2,0	60,8	
Brugpensioen	België	0,0	0,6	10,9	3,6	
	Vla	0,0	0,7	10,3	3,7	
	Wa	0,0	0,5	12,6	3,0	
	Bru	0,0	0,0	9,8	3,9	
Totaal aantal	België	629	650	613	675	
	Vla	380	402	379	429	
	Wa	207	206	182	198	
	Bru	43	43	51	51	

De daling van het aantal werkenden is vooral het gevolg van de toename van het aantal gepensioneerden en bruggepensioneerden. De toename van het aantal bruggepensioneerden is, in de leeftijdsgroepen onder 60, groter in Wallonië dan in Vlaanderen. In de leeftijdsgroep 60 tot 65 zijn er, althans bij de mannen, merkelijk minder bruggepensioneerden in Brussel dan in de andere gewesten.

We stellen niet alleen vast dat vanaf de leeftijd van 55 een ruime meerderheid van de mannen (58%) en de overgrote meerderheid van de vrouwen (78%) niet werkt. Van de personen die nog aan het werk zijn, denkt een vrij groot aantal daarenboven al aan het pensioen of het loopbaaneinde. Zij hebben al plannen gemaakt om definitief te stoppen. Dat geldt voor 18% van de werkenden tussen 45 en 49, voor 36% van de personen tussen 50 en 54, 59% tussen 55- tot 59jarigen en 60% van de 60- tot 65jarigen (zie tabel 7). Vanaf de leeftijd van 50 jaar zijn er dus niet alleen al heel wat mensen met pensioen; van degenen die nog werken denken velen daarenboven aan stoppen. Vanaf de leeftijd van 50 zijn de mannen die nog werken en nog geen pensioenplannen hebben, al duidelijk in de minderheid. 41% van de

mannen in de leeftijdsgroep 50 tot 54, 18% in de leeftijdsgroep 55 tot 59 en 4% in de leeftijdsgroep 60 tot 65 werkt nog zonder pensioenplannen te koesteren. Voor vrouwen zijn de overeenkomstige percentages 23, 6 en 1. Zowat 3% van de 60 tot 65jarigen, werkt zonder aan stoppen te denken. De weg die moet worden afgelegd om werken boven de 55 vanzelfsprekend te maken, is dus wel bijzonder lang.

TABEL 7: AANDEEL PER LEEFTIJDSCROEP MET PLANNEN OM DEFINITIEF TE STOPPEN MET WERKEN (WERKENDE).

		45-49 jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-65 jaar
Mannen	België	19,3% (n=690)	38,5% (n=506)	57,7% (n=345)	63,6% (n=107)
	Vla	19,4% (n=412)	39,0% (n=349)	59,0% (n=249)	57,8% (n=71)
	Wa	18,9% (n=238)	39,5% (n=129)	56,1% (n=82)	77,3% (n=22)
	Bru	19,5% (n=41)	29,6% (n=27)	40,0% (n=15)	69,2% (n=13)
Vrouwen	België	16,9% (n=413)	31,7% (n=300)	61,6% (n=164)	52,2% (n=23)
	Vla	16,4% (n=262)	29,1% (n=189)	68,2% (n=88)	33,3% (n=12)
	Wa	16,1% (n=124)	37,0% (n=81)	49,1% (n=57)	70,0% (n=10)
	Bru	25,9% (n=27)	35,5% (n=31)	66,7% (n=18)	100,0%(n=1)
Totaal	België	18,4%	36,0%	58,9% (n=509)	59,7% (n=130)
	Vla	18,2% (n=674)	35,5% (n=538)	61,4% (n=337)	54,2% (n=83)
	Wa	18,0% (n=362)	38,6% (n=210)	53,2% (n=139)	75,0% (n=32)
	Bru	21,7% (n=69)	32,8% (n=58)	54,5% (n=33)	71,4% (n=14)

Als men de personen, 45 tot 65 jaar oud, die nog aan het werk zijn, vraagt wanneer ze zouden willen stoppen, antwoordt iets meer dan een kwart van de mannen, 26,5%, dat ze dat nog niet weten (zie tabel 8). Zij hebben in dat verband geen plannen, hebben daar (nog) niet bij stilgestaan. Bijna driekwart van de mannen heeft daar echter wel al een duidelijke opvatting over. Bijna 13% laat het afhangen van een bepaalde gebeurtenis. Zij zijn bijvoorbeeld van plan te stoppen van zodra de mogelijkheid zich aandient of als de partner met pensioen gaat. Meer dan 60% van alle werkende mannen (82% van de werkenden die weten wanneer ze willen stoppen), heeft een precieze leeftijd voor ogen. Deze vaststelling is consistent met de stelling dat er nog duidelijke leeftijdsnormen zijn. De gemiddelde leeftijd die door de nog werkende mannen tussen 45 en 60 wordt naar voor geschoven ligt tussen 59 en 60. Dit is hoger dan de door de OESO berekende pensioenleeftijd van 58, maar we moeten er rekening mee houden dat het gaat om de leeftijdsnorm gehanteerd door dat deel van de 45 tot 65 jarigen dat nog aan het werk is en dus, in vergelijking met de degenen die al gestopt zijn, relatief lang werkt.

Mannen uit het Vlaams gewest, 45 tot 65, die nog werken, hebben een meer uitgesproken opvatting over het moment waarop ze willen stoppen dan de Walen en de Brusselaars. Zij hebben ook in veel grotere mate een duidelijke leeftijdsnorm voor ogen en zij willen ook vroeger op pensioen (op 59 jaar) dan de Walen (60 jaar) en de Brusselaars (62jaar).

Veel meer vrouwen dan mannen (36,8% versus 26,5%) zeggen dat zij nog geen duidelijk idee hebben wanneer ze op pensioen willen. Bij hen hangt dat, volgens hun eigen zeggen, meer van externe omstandigheden en gebeurtenissen af. Een kleine proportie van de vrouwen dan van de mannen, stelt een welbepaalde leeftijd voorop. Deze verschilt gemiddeld overigens ternauwernood van die van de mannen. De werkende vrouwen schuiven 58,7 jaar, de werkende mannen 59,4 jaar naar voor. Ook voor vrouwen ligt die leeftijd hoger in Wallonië en in Brussel dan in Vlaanderen.

TABEL 8: WIE HEEFT EEN LEEFTIJD VAN STOPPEN VOOR OGEN, WIE EEN GEBEURTENIS EN WIE WEET NIET WANNEER MEN ZAL STOPPEN. (WERKENDEN)

		Leeftijd (<i>mediane gewenste leeftijd van stoppen</i>)	Moment/ gebeurtenis	'Weet niet'
Mannen	België (n=1672)	60,6% (60,0)	12,9%	26,5%
	Vla (n=1017)	63,1% (58,0)	13,2%	22,9%
	Wa (n=496)	53,6% (60,0)	12,3%	34,1%
	Bru (n=160)	57,5% (62,5)	10,0%	32,5%
Vrouwen	België (n=924)	42,3% (59,5)	20,9%	36,8%
	Vla (n=533)	40,6% (58,0)	24,4%	34,9%
	Wa (n=279)	43,8% (60,0)	14,0%	42,2%
	Bru (n=159)	48,6% (60,0)	18,9%	32,7%

Zowat 13% van de werkende mannen en 21% van de werkende vrouwen stelt dat het moment van pensionering afhankelijk is van omstandigheden. Van de mannen die dat doen, verwijst 36% naar de mogelijkheid (wettelijk bepaald of door de werkgever geboden) om vervroegd op pensioen te gaan. Zij wachten als het ware op een gelegenheid. Dat geldt ook voor 24% van de vrouwen. De reden die door de meeste (34%) vrouwen wordt genoemd, houdt verband met de aard van hun werk. Zij willen stoppen als hun werk te belastend wordt. Die reden wordt door 21% van de mannen gegeven. Voor 19% van de mannen en 18% van de vrouwen is het moment van pensionering afhankelijk van financiële omstandigheden: zij gaan op pensioen als dat financieel aantrekkelijk of alleszins niet al te nadelig is. Familiale omstandigheden worden genoemd door 5% van de mannen en 17% van de vrouwen.

Voor vrouwen lijkt het moment van pensionering sterker afhankelijk van werk- en gezinsomstandigheden dan voor mannen. 51% van de vrouwen versus 26% van de mannen, stelt dat die bepalend zullen zijn voor het moment waarop ze stoppen met werken. Voor een meerderheid van de mannen is het statuut en de financiële omstandigheden doorslaggevend. Op het belang van de motieven komen we uitvoerig terug in de volgende twee hoofdstukken. Daar wordt nagegaan welke omstandigheden van belang zijn geweest bij het effectief stoppen met werken. Hier keken we naar de

mogelijke redenen die werden opgegeven door de mannen en vrouwen die nog werken en hun pensionering afhankelijk stellen van specifieke condities en omstandigheden. Het is niet zeker dat de redenen die worden opgegeven ook doorslaggevend zijn bij de uiteindelijke beslissing.

Door de leeftijd waarop de reeds gepensioneerden en bruggepensioneerden met pensioen zijn gegaan⁶, samen te voegen met de leeftijd waarop de nog werkenden met pensioen of brugpensioen willen, kan men een schatting maken van de nieuwe pensioenleeftijd (zie tabel 9A). Die blijkt dan gemiddeld 58 jaar voor mannen en 57 jaar voor vrouwen te zijn. De verschillen tussen de gewesten zijn niet groot. Brusselaars gaan later op pensioen dan de inwoners van het Vlaamse en Waalse gewest.

TABEL 9A: DE VOOROPGESTELDE, WAARGENOMEN EN TOTALE GEMIDDELDE LEEFTIJD VAN PENSIONEREN

		vooropgesteld (nog werkenden)	Waargenomen (niet werkenden)	Totaal ⁷
Man	België	59,4 (n=998)	56,0 (n=595)	58,4
	Vla	59,0 (n=642)	56,4 (n=367)	58,2
	Wa	59,8 (n=257)	55,5 (n=184)	58,4
	Bru	61,7 (n=81)	56,0 (n=45)	59,6
Vrouw	België	58,7 (n=391)	54,8 (n=368)	56,7
	Vla	58,2 (n=206)	54,7 (n=202)	56,4
	Wa	58,8 (n=118)	54,7 (n=125)	56,6
	Bru	59,6 (n=56)	55,7 (n=41)	57,9

Deze schatting van de gemiddelde pensioenleeftijd kan worden vergeleken met die van de OESO die eerder werd gerapporteerd. Ondanks de heel verschillende schattingswijze komen de resultaten zeer goed overeen. De OESO schat de pensioenleeftijd voor mannen eveneens op 58, die van vrouwen op 56.

2.1.3 *Uittreden versus pensionering*

Er is natuurlijk een verschil tussen de pensioenleeftijd, dat wil zeggen de leeftijd waarop men in een pensioen- of brugpensioenstelsel stapt, en de leeftijd waarop men definitief stopt met werken. Men kan immers ook stoppen of uittreden via werkloosheid, werkonbekwaamheid, huisvrouw- of huismanschap en vanuit zo'n statuut eventueel pensioneren. Terwijl de pensioenleeftijd een belangrijk gegeven is voor het pensioenstelsel, is de

⁶ We veronderstellen hierbij, net als het OESO in haar berekeningen, dat men pas vanaf 45 effectief op (brug)pensioen kan gaan. Een aantal van de bruggepensioneerden en wettelijk gepensioneerden uit onze steekproef zijn al voor 45 effectief gestopt met werken, maar zijn wellicht via andere statuten (vb. huisvrouw, werkloze, student,...) in een pensioenstelsel gekomen

⁷ Het totale gemiddelde is het gemiddelde van de vooropgestelde leeftijd van pensioneren en de waargenomen leeftijd van pensioneren, rekening houdend met het percentage dat telkens nog actief is en het percentage dat reeds is uitgetreden.

leeftijd waarop men definitief stopt met werken in menig opzicht sociologisch relevanter. Hij geeft beter weer hoe lang mensen werken en willen werken (zie tabel 9B)⁸. In de analyses in dit rapport zullen we, wegens sociologisch relevanter, vooral kijken naar de leeftijd waarop definitief wordt gestopt. We kunnen daarbij overigens opmerken dat het blijkbaar weinig verschil maakt of men de uittrede (in ruime zin) of het pensioneren onderzoekt. Voert men alle analyses (die gepresenteerd worden in volgende hoofdstukken) voor beide afhankelijken uit, constateert men slechts enkele verschillen. Het betreft in eerste plaats een verschillend effect van een aanvullende groepsverzekering. Ze heeft een belangrijk effect op de uiteindelijke uittrede, maar geen statistisch significant effect op de pensionering. Hetzelfde geldt voor het effect bij mannen van de verwachte achteruitgang van de financiële situatie. Ook het effect van de loopbaanonderbreking (om andere redenen dan werkloosheid) valt weg als we de analyse enkel uitvoeren voor degenen die in een pensioneringsstatuut zijn gestapt. Opvallend, maar misschien niet verbazend, is ook dat de gezondheidstoestand nog minder speelt als we enkel naar de (brug)gepensioneerden kijken. Voorts merken we dat ambtenaren langer werken dan werknemers uit de privé. Kijken we echter enkel naar de pensionering (en niet naar de ruime uittrede) zien we weinig verschillen. Het is waarschijnlijk dat deze significanties wegvallen door de kleinere aantallen. Veelal betreft het ook kleine significanties die helemaal wegvallen. Over het algemeen verschillen de determinanten van de uittrede en van de pensionering maar weinig.

TABEL 9B: DE VOOROPGESTELDE, WAARGENOMEN EN TOTALE GEMIDDELDE LEEFTIJD VAN UITTREDEN

		Vooropgesteld (nog werkenden)	Waargenomen (niet werkenden)	Totaal ⁹
Man	B	59,4 (n=998)	51,9 (n=1019)	56,6
	Vla	59,0 (n=642)	52,5 (n=594)	56,5
	W	59,8 (n=257)	50,6 (n=323)	56,3
	Br	61,7 (n=81)	52,0 (n=103)	58,1
Vrouw	B	58,7 (n=391)	39,9 (n=1452)	47,3
	Vla	58,2 (n=206)	39,2 (n=858)	46,2
	W	58,8 (n=118)	42,0 (n=455)	48,4
	Br	59,6 (n=58)	42,6 (n=141)	50,3

⁸ Voor deze berekeningen werd rekening gehouden met mensen die in statuten als loopbaanonderbreking, werkloosheid, huisvrouw, huisman zaten. Degenen die stelden nog ooit te willen werken, werden als werkend beschouwd. De personen die nooit hebben gewerkt, werden niet in de tabel opgenomen. Het gaat om zeer kleine aantallen mannen en om 13,5% van de Waalse vrouwen, 8,3 van de Vlaamse vrouwen en 5,8 van de Brusselse vrouwen.

⁹ Het totale gemiddelde is het gemiddelde van de vooropgestelde leeftijd van stoppen en de waargenomen leeftijd van uittreden, rekening houdend met het percentage dat telkens nog actief is en het percentage dat reeds is uitgetreden.

De gemiddelde leeftijd waarop mannen definitief stoppen met werken wordt geschat op 57. Voor vrouwen is dat 47. Voor mannen is het verschil tussen de pensioenleeftijd en de leeftijd waarop wordt gestopt met werken niet groot. Voor vrouwen is dat wel het geval. De gemiddelde leeftijd van stoppen ligt bij hen 9 jaar onder de pensioenleeftijd. Hier blijkt duidelijk dat de levensloop van vrouwen, ondanks een groeiende gelijkenis met die van mannen, toch nog gekenmerkt wordt door een vervroegde uittrede uit de arbeidsmarkt. De sporen van het traditionele kostwinnersmodel zijn, ondanks de spectaculaire convergentie tussen de levenslopen van mannen en vrouwen, vandaag nog duidelijk zichtbaar in de leeftijdsgroep van de 45- tot 65jarigen. Het verschil in arbeidsmarktparticipatie tussen mannen en vrouwen dient inderdaad in overgrote mate toegeschreven aan huishouderschap en werkloosheid (zie tabel 6a en 6b).

In de leeftijd waarop definitief met werken wordt gestopt, zijn er, wat de mannen betreft, geen grote verschillen tussen de gewesten. Inwoners van het Vlaams Gewest stoppen iets vroeger. Bij de vrouwen tekenen er zich grotere verschillen af. Waalse vrouwen, maar vooral Brusselse vrouwen werken langer. Brusselaars blijven over het algemeen langer actief.

2.2 De leeftijd van afstuderen

De fasen van de getrianguliseerde levensloop worden afgebakend door het moment van afstuderen, het einde van de loopbaan en de dood. De industriële samenleving heeft het opleidingsniveau van de bevolking verhoogd. De wet van 23 september 1842 installeerde een eerste vorm van gratis onderwijs. Het percentage kinderen dat (een vorm van) lager onderwijs genoot evolueerde toen van 48% in 1843 tot 65% in 1872. In 1884 werd de wet van kracht die voorzag in leerplicht van 6 tot 12. Het aandeel kinderen dat lager onderwijs volgt is in 1911 gestegen tot 95% in 1911 (Grootaerts 1998). De leerplicht wordt in 1921 verhoogd tot 14 jaar. In 1983 wordt de leerplicht tot 18 jaar ingevoerd. In de praktijk waren die opeenvolgende stappen in de wetgeving niet innoverend. Zij kwamen grotendeels neer op een bevestiging en formalisering van een maatschappelijke ontwikkeling die zich al had voltrokken en geconsolideerd. Meer recent is vooral het aandeel jongeren dat postsecundair onderwijs volgt verantwoordelijk voor de verdere onderwijsexpansie en voor de verhoging van de gemiddelde leeftijd van afstuderen. Zowat de helft van iedere afstudeercohort stapt sinds enige tijd over naar het hoger onderwijs. Bij de leeftijdsgroep die in aanmerking komt voor hoger onderwijs, de 18-21 jarigen, bedroeg de scholarisatiegraad in 1956 ongeveer 10% bij de meisjes en 17% bij de jongens. In 1980 is hij voor beide geslachten al opgelopen tot ongeveer 34%. In de leeftijdsgroep 22-23 jarigen volgt in 1956 nauwelijks 1% van de meisjes en 6% van de jongens

nog onderwijs. In 1982 bedraagt de scholarisatiegraad in die leeftijdsgroep voor beide geslachten 7,5%.

Toch is het moeilijk om, vanuit een levensloopperspectief, de expansie van het onderwijs in kaart te brengen. Gegevens omtrent de gemiddelde leeftijd van afstuderen zijn niet beschikbaar. De volkstelling maakt een schatting mogelijk (zie tabel 10). Het gaat om de gemiddelde leeftijd waarop men de regelmatige studies heeft beëindigd¹⁰. Het gaat daarenboven over de leeftijd waarop de bevolking in haar geheel de initiële opleiding afsloot. Het cijfer voor 1991 bijvoorbeeld (zie tabel 10) heeft dus betrekking op zowel de mensen die pas zijn afgestudeerd als op de mensen die 80 jaar oud zijn en 65 jaar geleden hun studies beëindigden. Daardoor evolueert de gemiddelde leeftijd van afstuderen slechts zwak, van gemiddeld 15,2 jaar in 1961 naar 17,3 jaar in 1991. Over de laatste dertig jaar werd het gemiddelde opleidingspeil van de bevolking met zowat 2 jaar verhoogd.

TABEL 10: DE EVOLUTIE VAN DE GEMIDDELDE LEEFTIJD VAN HET BEËINDIGEN VAN DE REGELMATIGE STUDIES VAN DE GEHELE BEVOLKING (IN 1961, 1970, 1981 EN 1991)

	1961	1970	1981	1991
Mannen	15,4	15,8	/	17,6
Vrouwen	15,0	15,3	/	16,8
Totaal	15,2	15,6	16,3	17,3

Bron: eigen berekeningen aan de hand van de volkstellinggegevens van het NIS. Soortgelijke gegevens van voor 1961 zijn geen niet beschikbaar. De jaarboeken van de volkstelling van 1981 bevatten geen geslachtsspecifieke gegevens.

Om de evolutie van de leeftijd van afstuderen duidelijker in kaart te brengen moeten we niet naar de bevolking in haar geheel kijken. De oudere leden van de bevolking blijven het verleden, de leeftijd waarop zij afstudeerden, immers met zich meedragen. We moeten daarom kijken naar hoe de leeftijd van afstuderen evolueert van de ene op de andere geboortecohorte. Die evolutie kan bij benadering worden geschat op basis van de recentste volkstellinggegevens (die van 1991). Per cohorte kan de gemiddelde leeftijd van afstuderen worden geschat. De schatting is niet perfect omdat laaggeschoolden vroeger sterven. Dat betekent dat we het onderwijspeil van de oudere leeftijdscohorten enigszins overschatten en dus de toename van leeftijd van afstuderen over de cohorten enigszins onderschatten.

¹⁰ De leeftijd bij het beëindigen van regelmatige studies is niet noodzakelijk gelijk aan de leeftijd waarop het hoogste diploma werd behaald. Sommige personen kunnen na hun initiële opleiding de studies hervatten en een bijkomend diploma of getuigschrift behalen..

Omdat na 1991 geen recentere volkstellingsdata beschikbaar zijn, konden we maar tot aan de geboortecohorte van 1965 met een aanvaardbare mate van betrouwbaarheid de gemiddelde leeftijd van het beëindigen van de studies schatten. Van de generaties die later zijn geboren, zit op het moment van de volkstelling immers nog een aantal leden in het onderwijs. De gemiddelde afstudeerleeftijden van de jongere generaties (geboren na 1965) kunnen daarom voorlopig enkel benaderd worden via een projectie. We hebben de duidelijke tendens die zich aftekent voor de geboortecohortes van 1925 tot 1965 lineair verder geprojecteerd tot aan de cohorte van 1980 (zie tabel 11).

TABEL 11: RAMINGEN GEMIDDELDE LEEFTIJD AFDUDEREN PER GEBOORTECOHORTE

	1925	1940	1950	1960	1970*	1980*
Man	15,8	16,6	17,6	17,8	18,5	19,1
Vrouw	15,3	15,9	17,0	17,8	18,5	19,3
Totaal	15,6	16,3	17,7	17,8	18,5	19,2

Bron: eigen berekeningen aan de hand van de volkstellinggegevens

De mensen geboren in 1925 verlieten gemiddeld de school voor ze de leeftijd van 16 hadden bereikt. De helft van die leeftijdscohort had de school in 1941 al verlaten. Wat de geboortecohortes betreft zien we dat op iets meer dan een halve eeuw de afstudeerleeftijd toenam van 15,6 tot 19,2 jaar of met 3,6 jaar. Zo bekeken, vanuit het perspectief van geboortecohortes, werd de leeftijd van afstuderen per jaar met ongeveer driekwart maand verlengd.

Als we de geboortecohorten 1925 en 1980 met elkaar vergelijken zien we dat mannen vroeger langer studeerden dan vrouwen, terwijl vrouwen vandaag langer studeren dan mannen. In de geboortecohorten van 1925 tot aan de Tweede Wereldoorlog tekent zich een groeiende divergentie af tussen de seksen, waarbij het onderwijsdeficit van de vrouwen groter wordt. Na de Tweede Wereldoorlog keert die trend. De gemiddelde afstudeerleeftijd van de vrouwen beent die van de mannen eerst bij en groeit er dan aan voorbij. In Vlaanderen studeren mannen en vrouwen pas even lang vanaf de generatie van 1980. In Vlaanderen is de stijging van het onderwijspeil van de jongste cohorten wel het hoogst (de gemiddelde afstudeerleeftijd van de generatie van 1980 bedraagt in Vlaanderen voor zowel mannen en vrouwen 19,7). De lagere totale gemiddelde leeftijd van afstuderen voor België is vooral op het conto te schrijven van de (vele allochtone) Brusselaars, die gemiddeld veel minder lang studeren.

2.3 De levensverwachting

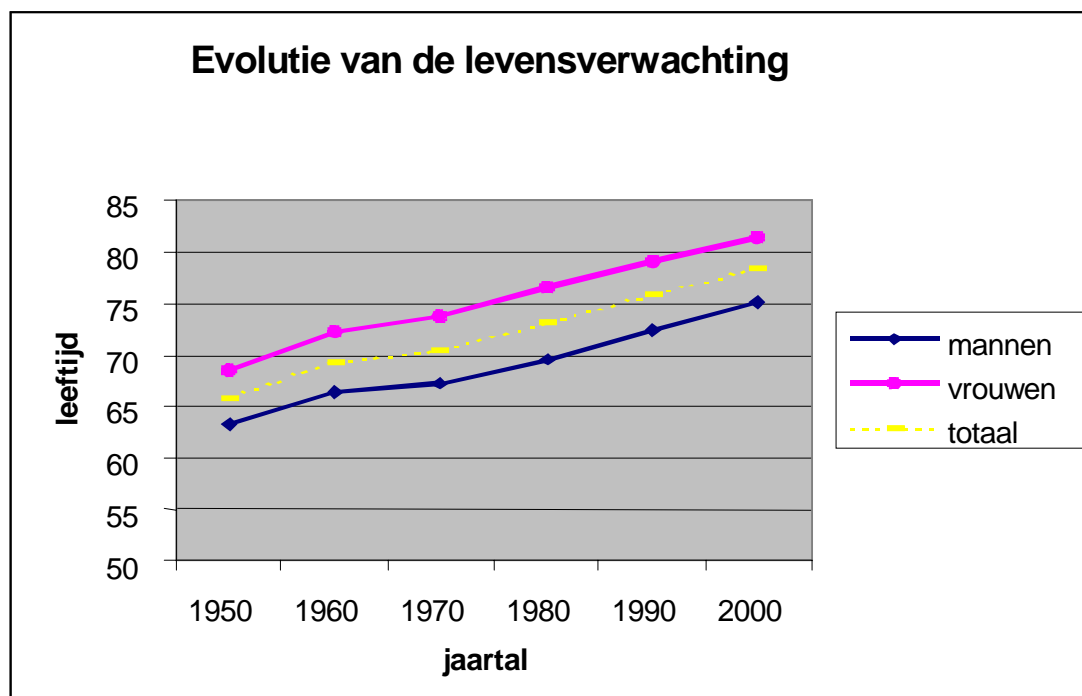
De demografische veranderingen van de laatste twee eeuwen worden wel eens omschreven als een 'demografische transitie' (bv. Coale 1973; Lesthaeghe 1987). Met die term verwijst men naar het gelijktijdig optreden van een teruggang van het sterftecijfer én van de vruchtbaarheid: mensen leven langer en vrouwen krijgen minder kinderen. Die transitie is een overgangsfase tussen twee toestanden van relatief evenwicht tussen geboorte- en sterftecijfers, die zich parallel aan het moderniseringsproces voltrekt. In de pre-moderne samenleving is er evenwicht tussen het hoge geboortecijfer en de hoge sterfte; in de moderne maatschappij wordt het nieuwe evenwicht gekenmerkt door relatief weinig geboorten en een lange levensduur. Het pre-moderne evenwicht was verkwistend: velen werden geboren, maar stierven jong. Nu worden er weinigen geboren, maar ze leven heel lang. Het nieuwe evenwicht leidt naar een vergrijsde samenleving waarin de schaarse kinderen koning zijn. Die ontwikkeling heeft uiteraard verregaande sociale, economische en politieke gevolgen. We komen daar later op terug. Hier gaat de aandacht naar de wijze waarop de toegenomen levensverwachting – het verlengen van de levensduur – de levensloop heeft veranderd. De toename van de gemiddelde levensverwachting wordt beschreven in tabel 12 en figuur 5.

TABEL 12: EVOLUTIE VAN DE GEMIDDELTE LEVENSV ERWACHTING

	1950	1960	1970	1980	1990	1999	2000
Mannen	63,2	66,3	67,3	69,6	72,4	74,6	75,1
Vrouwen	68,4	72,2	73,7	76,5	79,1	81,1	81,4
Totaal	65,8	69,3	70,5	73,1	75,8	77,9	78,3

BRON: WAV, 2000/ NIS

FIGUUR 5: DE EVOLUTIE VAN DE LEVENSV ERWACHTING 1950 - 2000

De hier weergegeven levensverwachting is niet die van de respectieve geboortecohortes, maar de levensverwachting geschat voor een bepaald jaar op basis van de sterftcijfers voor de verschillende leeftijdsgroepen. Op een halve eeuw tijd is de aldus berekende levensverwachting spectaculair toegenomen: voor mannen met nagenoeg 12 jaar, voor vrouwen met 13 jaar. Over de voorbije halve eeuw werd in België om de vier jaar nagenoeg een extra levensjaar aan de levensverwachting toegevoegd. Het Nationaal Instituut voor de Statistiek voorspelt een levensverwachting van 88,1 jaar voor vrouwen en 82,1 jaar voor mannen in 2050. De levensverwachting van de mensen geboren na 1970 ligt waarschijnlijk al dichterbij die prognoses dan bij de 78,3 jaar geschat voor 2000 (zie tabel 12). Het is duidelijk dat deze snelle toename van de levensverwachting de levensloop diepgaand beïnvloedt en een verandering van de timing, de duur en de relatieve duur van de verschillende levensfasen aanhangig maakt.

2.4 De nieuwe levensloop

Terugblikkend op de overlopen transitie, is het duidelijk dat de levensloop sedert de jaren vijftig ingrijpend veranderd is. De periode van opleiding is over de laatste halve eeuw voor zowel mannen als vrouwen gemiddeld met iets minder dan vier jaar verlengd. Jongeren zijn daarom pas op een latere leeftijd voor de arbeidsmarkt beschikbaar en blijven langer sociaal-economisch van hun ouders afhankelijk. Het verlengen van de studietijd knaagt aan de benedenkant van de actieve leeftijd. Deze laatste wordt, door de vervroegde uitstroom, echter ook aan de bovenkant ingekort. De post-actieve fase groeit zowel door inkrimping van de actieve leeftijd als door de verhoging van de levensduur. In deze sectie proberen we een beeld te schetsen van de nieuwe levensloop en van de tendensen die daarin schuilen.

2.4.1 Van de jaren vijftig tot vandaag

Op basis van de beschreven transitie kan de levensloop worden gereconstrueerd. We gebruiken daarvoor de geschetste evolutie van de afstudeerleeftijd, de door de OESO-onderzoekers geschetste evolutie van de pensioenleeftijd en de geschetste evolutie van de levensverwachting. Zo'n reconstructie heeft een aantal tekortkomingen. Daar komen we straks op terug. Eerst schetsen we de evolutie van de levensloop. Tabel 13 geeft een overzicht van hoe de lengte van de totale actieve periode is veranderd.

TABEL 13: EVOLUTIE VAN DE DUUR VAN DE ACTIEVE FASE (1950-NU) (TRANSVERSAAL)

	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Mannen	48,6	46,2	44,9	43,1	39,7	39,1
Vrouwen	47,3	44,5	41,8	39,5	36,1	37,5
Totaal	48,4	45,9	44,2	41,8	38,2	38,4

Over de laatste halve eeuw werd de actieve periode in de levensloop met maar liefst 10 jaar ingekort. Vier van de 10 jaar kunnen op rekening van een langere studietijd, 6 op rekening van een vervroegde uittrede ten gevolge van vroege pensionering en brug-pensionering worden geschreven. Op die manier bekeken is de gemiddelde duur van de loopbaan voor de gehele bevolking, mannen en vrouwen, geslonken van 48 naar 38 jaar.

Door de vervroegde uitstroom werd ook de post-actieve fase langer. Daarin speelt de verlenging van de levensduur een nog belangrijker rol dan de vervroegde uittrede. Uit tabel 14 blijkt dat de postactieve fase voor mannen en vrouwen op 50 jaar tijd, spectaculair, met ongeveer 19 jaar is toegenomen of met meer dan één jaar om de drie jaar. Terwijl de verschillen tussen mannen en vrouwen tussen 1950 en 1980 toenemen, blijken ze vanaf de jaren tachtig weer af te nemen. In 2000 omvat de post-actieve leeftijd van de mannen 16,8, die van de vrouwen 24,5 jaar.

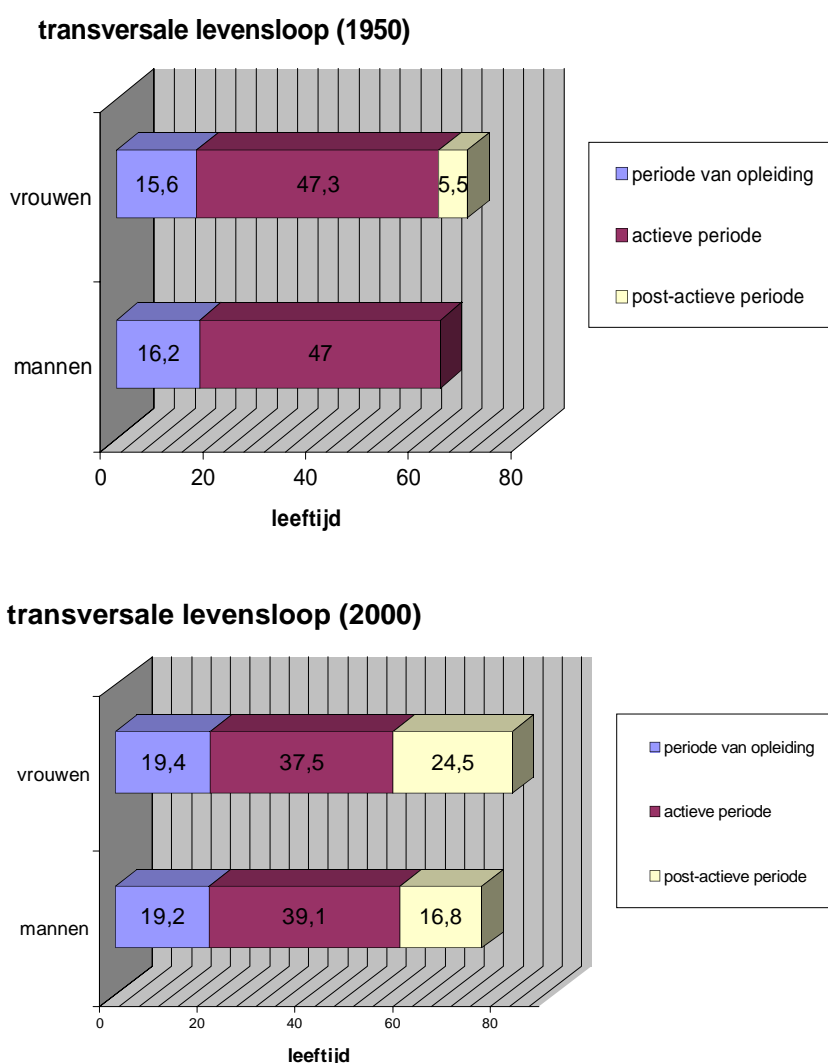

TABEL 14: EVOLUTIE VAN DE DUUR VAN DE POST-ACTIEVE FASE (1950-NU) (TRANSVERSAAL)

	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Mannen	-1,6	3,0	4,7	8,5	14,1	16,8
Vrouwen	5,5	11,4	14,6	19,0	24,4	24,5
Totaal	1,5	6,7	8,8	13,3	19,0	20,6

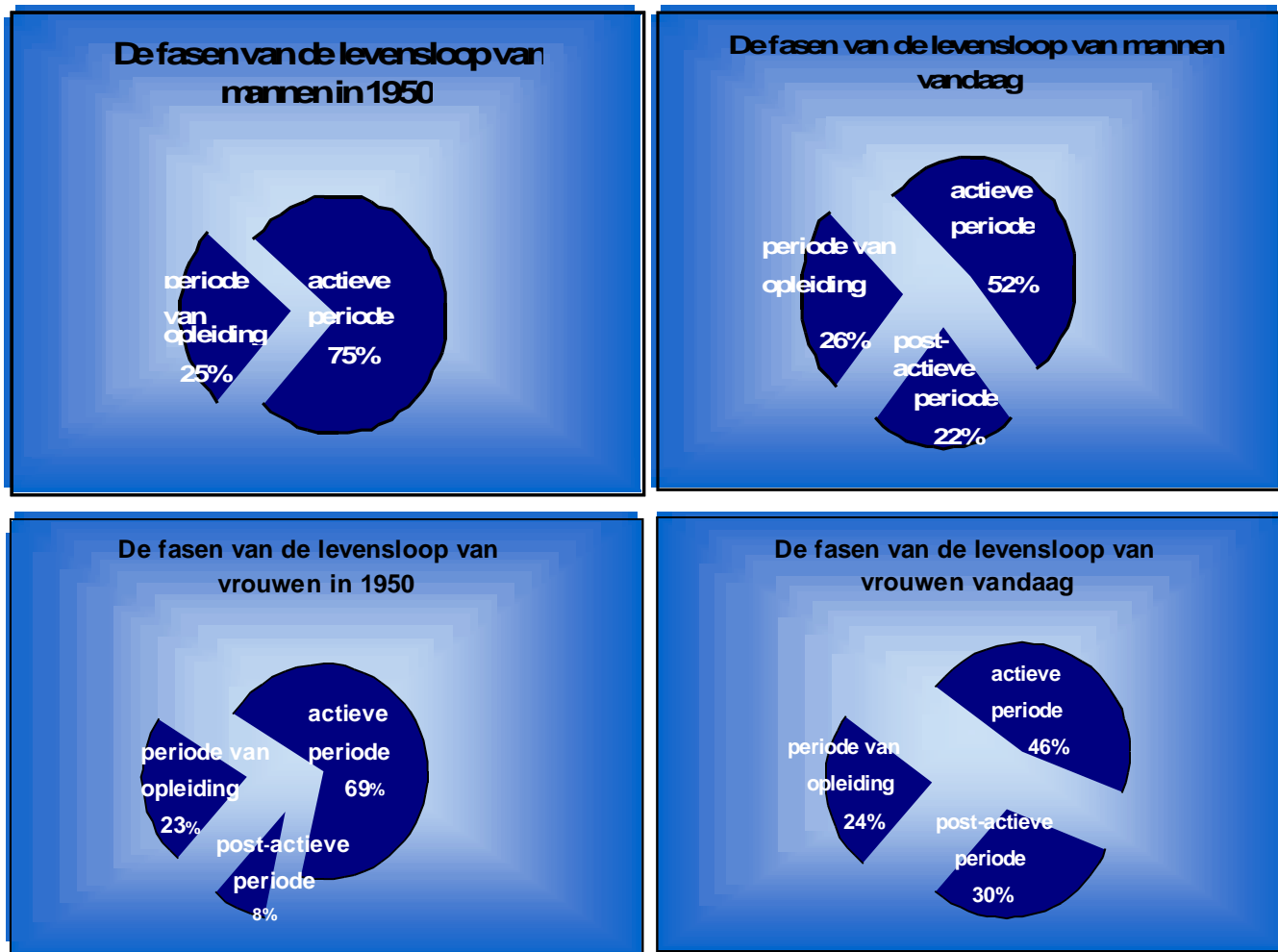
De geschetste evolutie wordt grafisch in figuur 6, 7a en 7b voorgesteld. Die figuren geven een beeld van de evolutie van het aandeel van elk van de drie onderscheiden levensloofasen ¹¹.

FIGUUR 6: LEVENSLLOOP VAN MANNEN EN VROUWEN IN 1950 EN IN 2000 (TRANSVERSAAL)

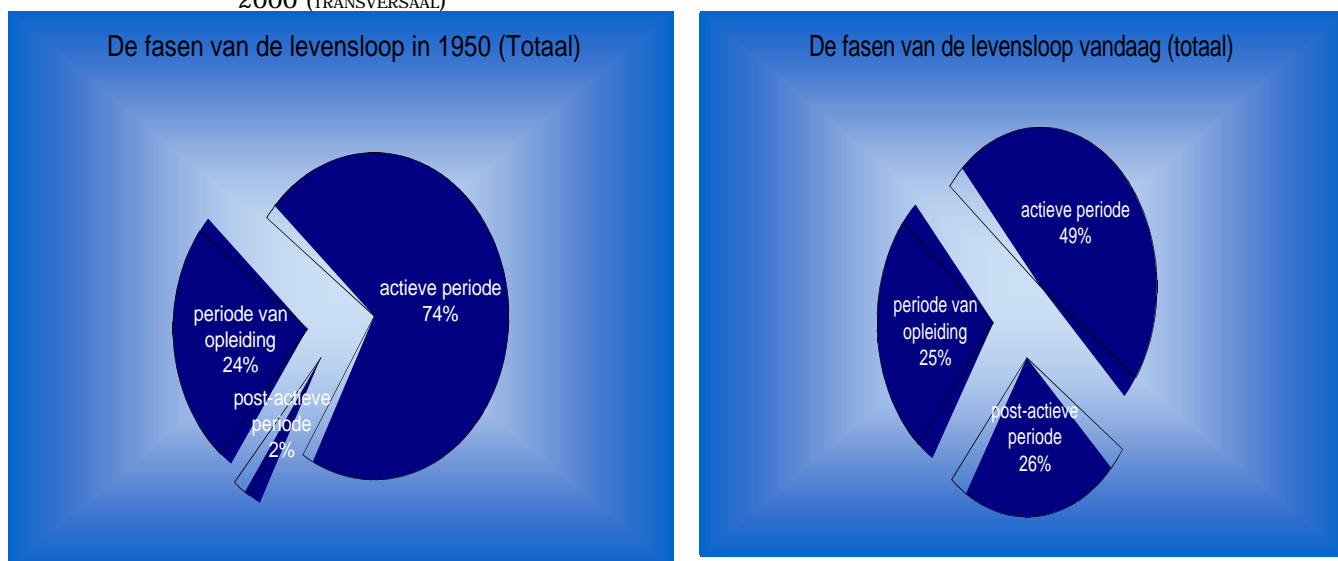

¹¹ Bij de berekening werden voor de gemiddelde afstudeerleeftijd de gemiddelde afstudeerleeftijd van de cohorte van 1934 (gemiddeld 15,9) voor het jaartal 1950 en de cohorte van 1982 voor 2002 (gemiddeld 19,3) gebruikt.

FIGUUR 7A: PROPORTIONELE VOORSTELLING LEVENSLIOP (MANNEN EN VROUWEN) IN 1950 EN IN 2000 (TRANSVERSAAL)

FIGUUR 7B: PROPORTIONELE VOORSTELLING LEVENSLIOP TOTALE BEVOLGING (MANNEN EN VROUWEN SAMEN) IN 1950 EN IN 2000 (TRANSVERSAAL)

We zien dat de periode van opleiding, bekeken als een proportie van de levensloop, nagenoeg stabiel is gebleven. Voor mannen evolueert ze van 25 naar 26%, voor vrouwen van 23 naar 24%. Als we rekening houden met de totale levensduur studeren we, proportioneel, niet langer dan een halve eeuw geleden. Dergelijke proportionele groei geldt zeker niet voor de actieve en de post-actieve fase. De actieve fase werd volgens deze kijk op de levensloop, bij mannen teruggeschroefd van 75 naar 52%; bij vrouwen van 69 naar 46%. We mogen niet vergeten dat het hier gaat om vrouwen die gewerkt hebben tot minstens 45 jaar. De post-actieve fase explodeerde volgens deze berekeningen: van niets tot 22% voor mannen, van 8 tot 30% voor vrouwen. Terwijl de gemiddelde levensverwachting van de mannen in 1950 lager lag dan hun gemiddelde pensioenleeftijd, speelt meer dan een vijfde van hun leven zich nu af in de post-actieve fase.

2.4.2 De levensloop van de geboortecohorte van 1937

Zo bekeken is de levensloop vrij grondig veranderd, door het inkrimpen van de actieve fase en meer nog door de snelle groei van een lange post-actieve fase. Het gaat ongetwijfeld om spectaculaire veranderingen. We moeten echter voorzichtig zijn met hun interpretatie. De levensloop zoals hij in figuur 6 en 7 wordt geschetst, steunt op zogeheten transversale metingen. Dat betekent dat de levensloop in 1950 werd beschreven op basis van de gemiddelde leeftijd van afstuderen, de gemiddelde pensioenleeftijd en de levensverwachting in dat jaar. De mensen die in 1950 afstudeerden waren jong, gemiddeld bij de 16. De gepensioneerden waren in dat jaar gemiddeld iets ouder dan 64. De levensverwachting was nipt geen 66. De mannen en vrouwen die afstuderen, op pensioen gaan en sterven behoren met andere woorden tot verschillende geboortecohorten. De mensen die in 1950 afstuderen gaan uiteraard niet in 1950 op pensioen, wel ergens in de buurt van 2005. Zo een transversale beschrijving van de levensloop is op zich relevant. Zij zegt ons tot op welke leeftijd gemiddeld wordt gestudeerd, welke de mediane of gemiddelde pensioenleeftijd is in een gegeven jaar en welke de levensverwachting. Van zodra we die cijfers echter samenvoegen om de levensloop te beschrijven en de relatieve en absolute duur van studietijd, actieve fase en post-actieve fase te schatten, kunnen er misverstanden ontstaan. Een transversale kijk op de levensloop vergelijkt in zekere zin appels en peren: meet de afstand tussen de leeftijd van afstuderen in 1950 en de pensioenleeftijd in 1950, terwijl we in feite zouden moeten nagaan wanneer de mensen die in 1950 16 waren en dus in 1933 werden geboren, op pensioen zijn gegaan. Naar zo'n berekeningswijze wordt verwezen als een cohortebenadering. In zo'n benadering willen we in feite weten hoe de levensloop van iemand geboren in 1930 verschilt van die van iemand geboren in 1980. Die informatie kan niet meteen uit de transversale maten

worden afgeleid. Zij wordt enkel geleverd door een benadering waarbij men de levensloop van een bepaalde leeftijdscohorte in beeld brengt. Veranderingen over cohorten schetsen is echter moeilijk. In 2002 bereikt de coorte geboren in 1937 de leeftijd van 65. Van die coorte kunnen we dan de loopbaan beschrijven en moeten we de verdere levensduur nog op basis van een prognose invullen. Evoluties kunnen dus maar waargenomen worden voor cohorten geboren voor 1937. Dergelijke beschrijvingen zijn niet voor handen en zouden heel wat cijferwerk vragen.

De levensloop van de coorte van 1937 kan wel worden beschreven. Die komt overigens zeer goed overeen met het hedendaagse beeld van de levensloop, geschetst aan de hand van de transversale coupes. Uit de generatie van 1937 gingen mannen gemiddeld tot 16,5 jaar naar school en vrouwen net niet tot 16¹². Na een gemiddelde periode van arbeid van ongeveer 41,5 jaar voor mannen en ongeveer 40 jaar voor vrouwen (dat is voor vrouwe die minstens tot hun 45ste hebben gewerkt) traden ze uit de arbeidsmarkt. De gemiddelde pensioenleeftijd van deze generatie bedraagt immers, geschat aan de hand van de OESO-gegevens over gemiddelde werkelijke pensioenleeftijd per jaartal, ongeveer 58 jaar voor mannen en 56 jaar voor vrouwen. Momenteel is deze generatie 65 jaar oud. Volgens de (leeftijdsspecifieke) sterftetafels van het NIS van 2000 kijken 65jarigen vandaag nog aan tegen een gemiddelde verdere levensduur van 18,2 jaar (15,9 voor mannen en 20,1 voor vrouwen)¹³. Voor de leden van de generatie van 1937 die vandaag nog leven, zal de totale post-actieve fase waarschijnlijk 23 jaar bedragen voor de mannen en ongeveer 29 jaar voor vrouwen. Deze schets van de levensloop van de generatie van 1937, gereconstrueerd op basis van de schattingen van de OESO en volkstellingsgegevens, wordt grafisch voorgesteld in figuur 8a en 8b.

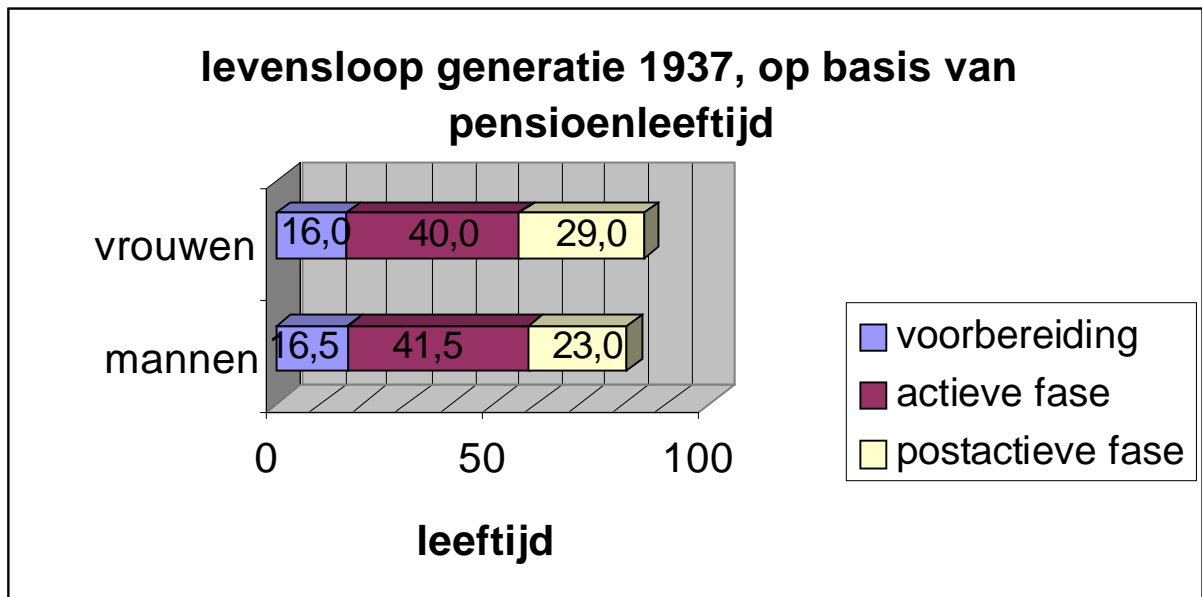
We zien dat hij niet veel afwijkt van de hedendaagse levensloop zoals geschetst aan de hand van transversale coupes. Deze laatste overschatten de studietijd omdat ze deze van de nu afgestudeerden nemen, niet die van de coorte van 1937 waarvan velen vlak na Wereldoorlog Twee de schoolbanken verlieten. Er is ook een verschil in de post-actieve fase omdat de transversale schatting de gemiddelde levensverwachting vandaag geeft, terwijl de cohorteschatting de levensverwachting geeft van mensen die al tot 65 hebben overleefd. De centrale tendensen van beide schattingen zijn echter duidelijk. De actieve fase beslaat ongeveer de helft van de levensloop, de post-actieve fase is uitgegroeid tot bij een kwart of meer van de

¹² Bron: eigen berekeningen a.h.v. gegevens van de volkstelling van 1991

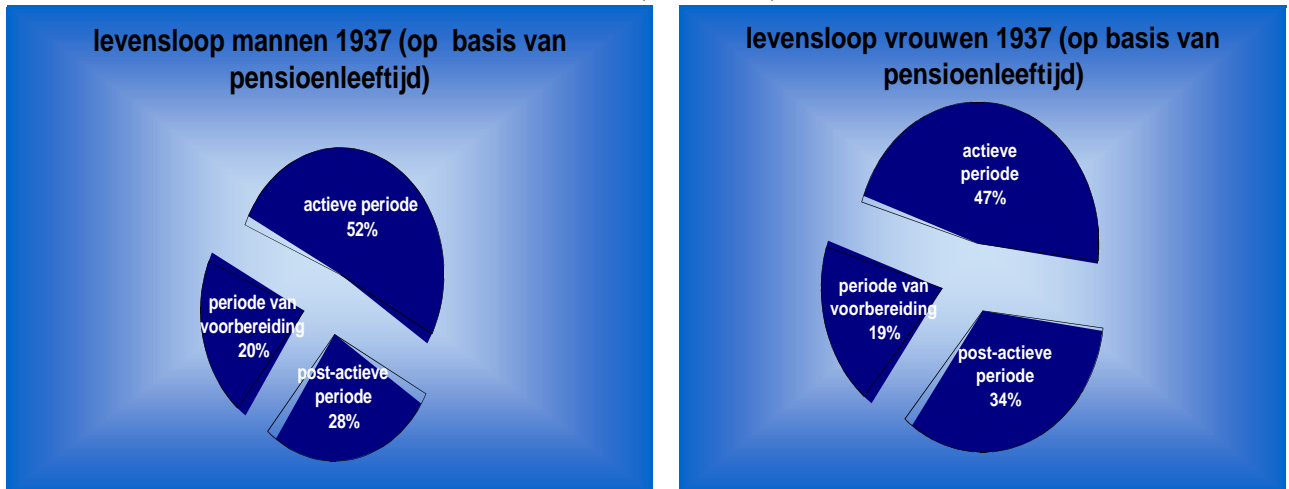
¹³ De gemiddelde levensduur van iemand (uit de fictieve coorte op basis waarvan de sterftetafel wordt berekend) van 1965 ligt hoger dan van iemand bij de geboorte, omdat de sterfte op jongere leeftijden geen invloed meer heeft op de gemiddelde levensverwachting van iemand van 65.

levensloop, de voorbereidende fase legt beslag op iets minder dan een kwart van het leven.

FIGUUR 8A: DE LEVENSLIOP VAN MANNEN EN VROUWEN GEBOREN IN 1937 OP BASIS VAN DE GEMIDDELDE LEEFTIJD VAN PENSIONEREN (TRANSVERSAAL).

FIGUUR 8B: PROPORTIONELE VOORSTELLING VAN DE LEVENSLIOP VAN MANNEN EN VROUWEN GEBOREN IN 1937 OP BASIS VAN DE GEMIDDELDE LEEFTIJD VAN PENSIONEREN (TRANSVERSAAL).

We kunnen de bekomen schets van de levensloop ook toetsen aan de survey-gegevens. De generatie van 1937 is immers de oudste geboortecohorte in de onderzoeksbevolking. Het aantal respondenten geboren in 1937 is met 204 eenheden echter beperkt. Van deze generatie kunnen we de levensloop beschrijven van 104 mannen en 100 vrouwen. Ondanks die relatief kleine aantallen, die we voor ogen moeten houden, is het interessant deze gegevens te gebruiken. Zij bieden het grote voordeel meer precieze maten mogelijk te maken. Zo kunnen we bijvoorbeeld

rekening houden met de leeftijd waarop effectief werd begonnen met bezoldigd werk, alsook met de periodes van onderbreking (bv. ten gevolge van werkloosheid). Ongeveer 22% van de vrouwen uit 1937 heeft nooit gewerkt, terwijl alle mannen uit 1937 in onze steekproef ooit hebben gewerkt.

De gemiddelde leeftijd waarop mannen geboren in 1937 begonnen te werken is 18 jaar. De gemiddelde leeftijd van het eerste werk voor vrouwen (19,3) ligt iets hoger, niettegenstaande de gemiddelde afstudeerleeftijd van vrouwen in deze generatie lager is dan die van mannen. Na een gemiddelde effectieve periode van arbeid van ongeveer 39,2 jaar voor mannen en 25,7 jaar voor vrouwen traden ze uit de arbeidsmarkt, via (brug)pensionering of een ander statuut. De loopbaan werd door de mensen van deze generatie gemiddeld onderbroken voor 6 maanden door de vrouwen en 4 maanden door de mannen (periodes van werkloosheid inbegrepen) (zie figuur 9a).

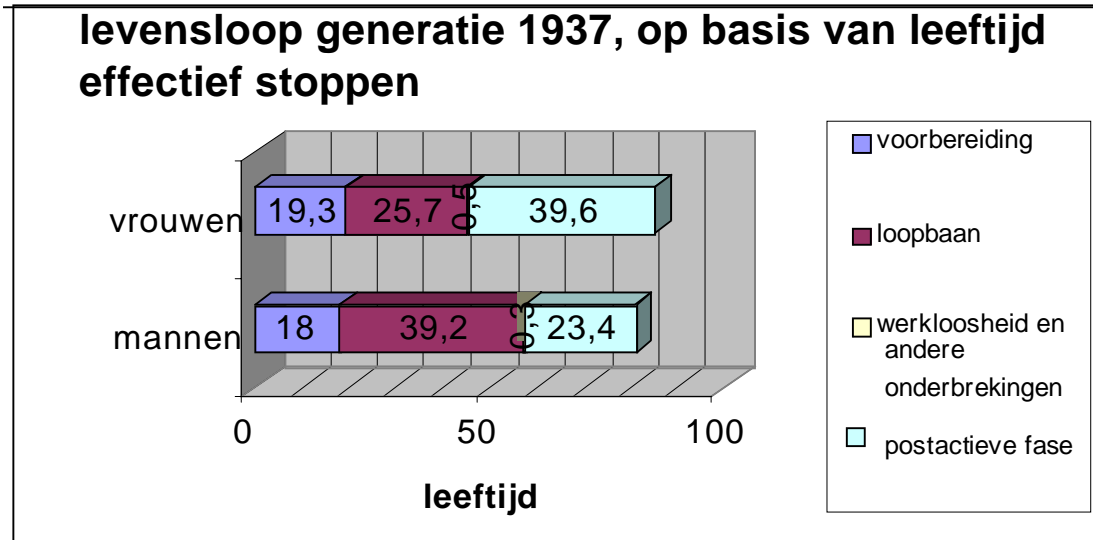
Momenteel is de generatie 65 jaar oud. Volgens de (leeftijdsspecifieke) sterftetafels van het NIS van 2000 kijken ze nog aan tegen een gemiddelde levensduur van 18,2 jaar (15,9 voor mannen en 20,1 voor vrouwen)¹⁴. Hun totale post-actieve fase zal dan bijna 23,4 jaar hebben geduurd voor de nu nog levende mannen en ongeveer 39,6 jaar voor de vrouwen.

Wat de mannen betreft leidt de reconstructie van de levensloop aan de hand van de OESO- en volkstellingsgegevens enerzijds, op basis van de survey-gegevens anderzijds, tot een nagenoeg identiek resultaat. Het is duidelijk dat de leeftijd van intrede op de arbeidsmarkt gemiddeld 1,5 jaar hoger ligt dan de leeftijd waarop de school wordt verlaten. De dienstplicht zal daarin een belangrijke rol hebben gespeeld.

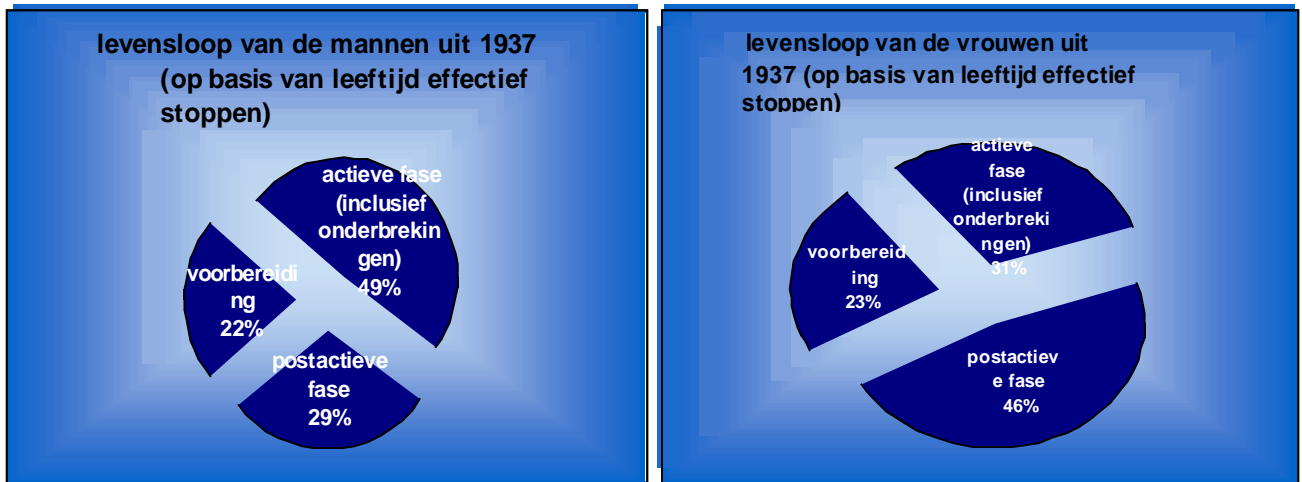
Wat de vrouwen betreft zijn er betrekkelijk grote verschillen tussen de twee schattingen. De volkstellingsgegevens en de gegevens gebruikt door de OESO, leiden, in vergelijking met de survey-gegevens, tot een overschatting van de actieve fase met ruim 14 jaar en, ten gevolge daarvan, een onderschatting van de post-actieve fase met meer dan 9 jaar. De survey-gegevens geven hier waarschijnlijk een veel accurater beeld omdat zij de leeftijd weergeven waarop definitief wordt gestopt met werken, terwijl de OESO-berekeningen steunen op het stoppen via pensionering van vrouwen die tot 45 jaar hebben gewerkt.

¹⁴ De gemiddelde levensduur van iemand (uit de fictieve cohorte op basis waarvan de sterftetafel wordt berekend) van 1965 ligt hoger dan van iemand bij de geboorte, omdat de sterfte op jongere leeftijden geen invloed meer heeft op de gemiddelde levensverwachting van iemand van 65.

FIGUUR 9A: DE LEVENSLIOP VAN DE VAN DE MANNEN EN VROUWEN UIT DE GENERATIE VAN 1937 (DIE OOI T HEBBEN GEWERKT), OP BASIS VAN DE GEMIDDELDE EFFECTIEVE LEEFTIJD VAN UITTREDEN (COHORTE).

FIGUUR 9B: PROPORTIONELE VOORSTELLING VAN DE LEVENSLIOP VAN MANNEN EN VROUWEN GEBOREN IN 1937 (DIE OOI T HEBBEN GEWERKT), OP BASIS VAN DE LEEFTIJD VAN EFFECTIEF STOPPEN (COHORTE).

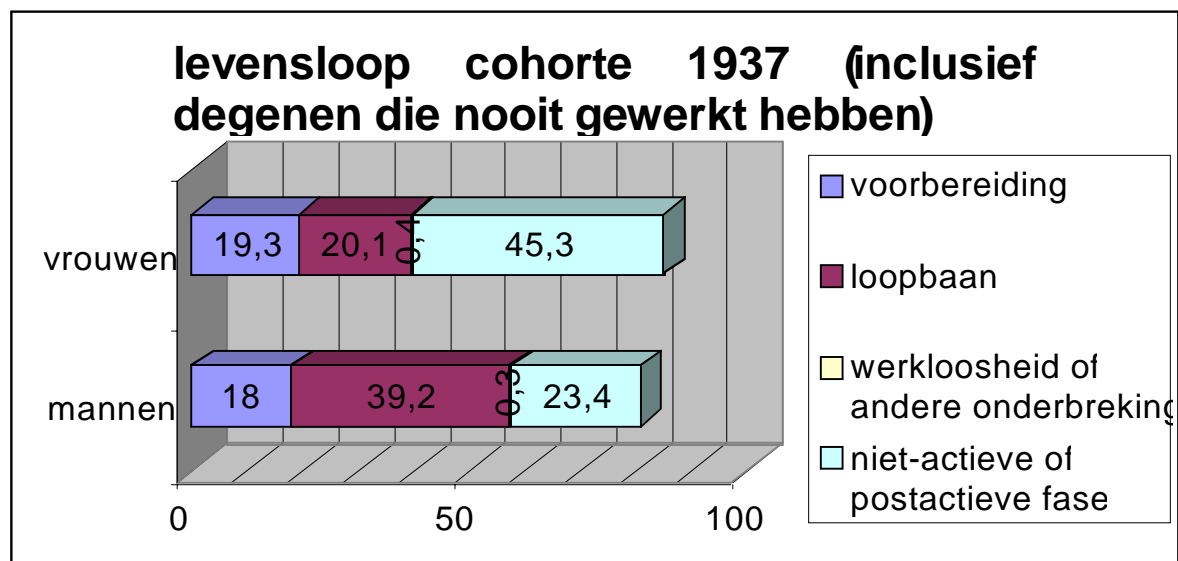

Het valt op hoezeer het beeld van de levensloop van de vrouwen wordt beïnvloed door de wijze waarop rekening wordt gehouden met hun arbeidsmarktparticipatie. De survey-gegevens maken het ook mogelijk de levensloop van gans de bevolking te beschrijven en niet alleen van degenen die gewerkt hebben. Zoals reeds vermeld hebben alle mannelijke respondenten geboren in 1937 ooit gewerkt. De beschrijving van de levensloop voor mannen blijft dus dezelfde, ongeacht of hij steunt op alle mannen of enkel op de mannen die gewerkt hebben. Van de vrouwelijke respondenten geboren in 1937 heeft 22% nooit bezoldigde arbeid verricht. Voor de vrouwen ziet de levensloop er dan ook helemaal anders uit als men

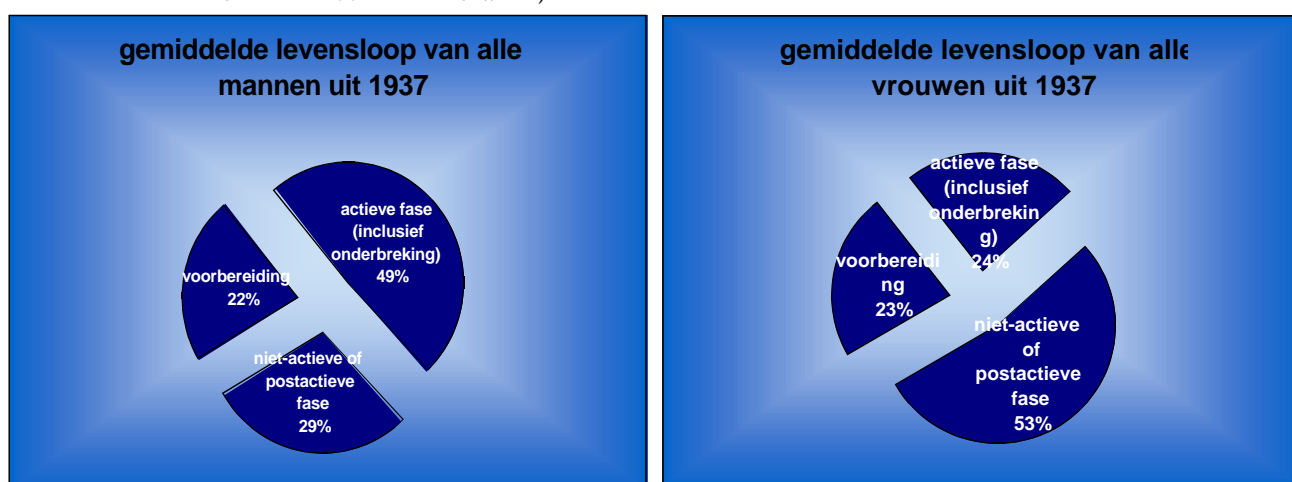

hem reconstrueert voor alle vrouwen en niet enkel voor degenen die bezoldigde arbeid hebben verricht. De fase van voorbereiding blijft uiteraard onveranderd¹⁵. De gemiddelde actieve fase is dan echter drastisch teruggedrongen: ze bedraagt nog slechts 20,1 jaar. De actieve fase is in dit geval gedefinieerd als de fase die wordt besteed aan betaalde arbeid. Figuur 10 illustreert hoe de levensloop er dan uitziet.

FIGUUR 10A: TOTALE LEVENSLLOOP VAN DE GENERATIE VAN 1937 (INCLUSIEF DEGENEN DIE NOOIT GEWERKT HEBBEN).

FIGUUR 10B: PROPORTIONEEL VOORGESTELDE LEVENSLLOOP VAN ALLE MANNEN EN VROUWEN GEBOREN IN 1937 (INCLUSIEF DEGENEN DIE NOOIT HEBBEN GEWERKT)

¹⁵ We hebben de leeftijd van afstuderen van degenen die nooit hebben gewerkt gelijk gelegd met de leeftijd van het eerste werk van de overige respondenten van de generatie van 1937. Geschat aan de hand van het opleidingsniveau bleek dit bovendien realistisch.

2.4.3 Algemene tendensen

De algemene tendensen die zich aftekenen zijn duidelijk.

- Er is een snelle verhoging van de levensverwachting.
- Het opleidingspeil evolueert op zo'n manier dat het gemiddeld ongeveer een vijfde tot een kwart van het leven in beslag neemt.
- Er treedt een verkorting van de actieve fase op.
- Er is een spectaculaire verlenging van de post-actieve leeftijd.

Het is echter enigszins misleidend deze tendensen in het algemeen te beschrijven, zonder een onderscheid te maken naar geslacht. De gewijzigde verdeling van het werk tussen mannen en vrouwen – de opkomst van het tweeverdienersschap – plaats niet alleen de industriële tijdsorde op de helling, zij bepaalt ook sterk de wijze waarop naar de levensloop kan worden gekeken.

Het bezoldigde werk wordt in feite op een gelijkere manier tussen mannen en vrouwen verdeeld. Over de laatste generaties werd een toenemend aantal vrouwen actief op de arbeidsmarkt en zij zijn langer blijven werken. Die influx op de arbeidsmarkt werd gecompenseerd door een kortere loopbaan. Dat betekent dat voor mannen, die al volledige loopbanen werkten, de loopbaan is ingekort en de post-actieve fase op een opvallende wijze werd verlengd. Hetzelfde gebeurde voor vrouwen die al een volledige of vrij volledige loopbaan uitbouwden. Als we de vrouwen in het algemeen bekijken, dan zien we echter dat de periode tijdens dewelke zij op de arbeidsmarkt actief zijn, spectaculair uitbreidt, waardoor de gemiddelde beroepsloopbaan van de vrouwen ook toeneemt. Dat is duidelijk in tabel 15.

TABEL 15: DE DUUR VAN DE LOOPBAAN VAN DE GENERATIES VAN 1927 EN 1937.

	Vrouwen		Mannen	
	Generatie 1927	Generatie 1937	Generatie 1927	Generatie 1937
<i>Duur van de loopbaan</i>				
Werkenden: tot definitief stoppen met werken	22,7	25,7	41,9	39,2
Allen: tot definitief stoppen met werken	12,5	20,1	41,3	39,2

In die tabel vergelijken we de gegevens over de cohorte van 1937 met die uit een onderzoek opgezet om de gevolgen van de lange post-actieve fase te onderzoeken (Elchardus & Faelens 2003). Voor die survey werd een toevallige steekproef van bij de 1500 leden van de geboortecohorte 1927 face-to-face geïnterviewd. Zij waren allen 75 op het ogenblik van de bevraging. Van 669 mannen en 778 vrouwen kon de levensloop precies

worden gereconstrueerd. In dat onderzoek werden vragen opgenomen naar het jaar van pensionering, de lengte van de loopbaan, het jaar van het eerste werk, en de totale duur van werkloosheid. Bijna alle mannen (99,5%) geboren in 1927 hebben ooit gewerkt, van de vrouwen had 55% ooit gewerkt. We zien dat voor de mannen de duur van de loopbaan op tien jaar tijd met 1,7 jaar verkort. Voor de vrouwen neemt hij echter over dezelfde tijd met 3 jaar toe, omdat de vrouwen die gaan werken, langer op de arbeidsmarkt blijven. Als we niet alleen kijken naar de vrouwen die werken, maar naar alle vrouwen, dan zien we dat de gemiddelde loopbaanduur van vrouwen over die periode van 12,5 tot 20,1 jaar is gestegen, ten gevolge van hun sterk toegenomen en langere arbeidsmarktparticipatie.

We leven duidelijk in een samenleving die iedereen voor bezoldigd werk mobiliseert, maar tegelijkertijd een slinkende proportie van het leven aan werk besteedt. Voor de mannen geboren in 1937 en die overleven tot hun 65ste, zal ongeveer een derde van de levensloop zich in de post-actieve fase situeren en ongeveer de helft in de niet-actieve fase (opleiding, loopbaanonderbreking en post-actieve fase). Als de verlenging van de levensloop aanhoudt en de pensioenleeftijd op zijn huidig peil blijft, zal het proportionele belang van de post-actieve en de niet-actieve fasen blijven toenemen. Het is die verhouding tussen de actieve en de niet-actieve fasen, tussen de periode van economische afhankelijkheid en economische zelfstandigheid, die zorgen baart en vragen doet rijzen betreffende de betaalbaarheid van de pensioenen en de duurzaamheid van de welvaart.

2.4.4 Zorgen over de afhankelijkheid

Een van de implicaties van de geschetste ontwikkeling die tot veel ongerustheid leidt, is het verhoogde afhankelijkheidsratio: het aantal mensen dat afhankelijk is (niet werkend) ten opzichte van de actieven. Nog los van de vastgestelde verschuivingen in de levensloop, zorgt het simultaan optreden van de demografische vergrijzing en ontgroening (steeds langer leven en minder kinderen krijgen) voor een omkeren van de bevolkingspiramide, waarbij een groter aandeel in het midden van de piramide ligt dan onderaan. Met name het bereiken van de pensioenleeftijd van de baby-boom generatie (rond 2005-2010) legt een zware (demografische en maatschappelijke) druk op het pensioenstelsel. Verwacht wordt dat er in België tussen 2010 en 2030 minstens 900.000 gepensioneerden bijkomen (H.R.v.Werkgelegenheid, 2000). België krijgt dan de gecombineerde gevolgen van de babyboom en de verlengde levensduur te verwerken. De vergrijzing van de bevolking stelt ons met andere woorden voor belangrijke maatschappelijke problemen. Indien men het huidige stelsel en de huidige gang van zaken projecteert naar de toekomst, dreigt de betaalbaarheid van de sociale zekerheidsuitkeringen, en met name van de pensioenen in gevaar

te komen. Deze bezorgdheid wordt door demografen en economen onderbouwd en beoordeeld aan de hand van de zogenaamde afhankelijkheidsratio (zie o.a. Lannoy en Lipszyc; WAV 2000, H.R.v.Werkgelegenheid 2000).

De afhankelijkheidsratio vormt een inmiddels zeer gebrekkige indicator voor de druk van de theoretisch inactieve bevolking op de theoretisch actieve bevolking, berekend als de verhouding van het aantal 60-plussers ten opzichte van het aantal 20- tot 60-jarigen. Die maat steunt dus op een strakke leeftijdsafbakening, die precies door de veranderingen in de levensloop inmiddels achterhaald is. Dat euvel werd gedeeltelijk gecorrigeerd door Pestieau en medewerkers (2000). In hun schatting van het afhankelijkheidsratio proberen ze niet enkel rekening te houden met de leeftijden, maar ook met de effectieve evolutie van de gemiddelde pensioenleeftijd. Het nadeel van die berekeningswijze blijft dat ze in termen van leeftijden en leeftijdsgroepen is opgesteld. Zij geeft de verhouding aan van het deel van de bevolking dat op een theoretisch actieve leeftijd is, namelijk tussen 20 en de wettelijke (of werkelijke) pensioenleeftijd, ten opzichte van het deel van de bevolking dat op inactieve leeftijd is (ouder dan de gemiddelde, theoretische of werkelijke pensioenleeftijd). Deze maat houdt echter met tal van factoren geen rekening. Zo is lang niet iedereen die op theoretisch actieve leeftijd is ook werkelijk actief, en is bovendien lang niet iedereen gedurende deze hele periode actief. De afhankelijkheidsratio, ook gecorrigeerd, blijft een demografische maat die meer zegt over de leeftijdsopbouw van de bevolking dan over de economische afhankelijkheidsratio's.

Een maat die een heuse verbetering impliceert ten opzichte van de afhankelijkheidsratio is de verhouding tussen het aantal werkenden en het aantal niet-werkenden. Die indicator wordt onder meer in het jaarboek van het WAV (2002) gehanteerd om licht te werpen op het financiële draagvlak van de sociale zekerheid. Momenteel bedraagt de verhouding tussen het aantal niet-werkenden en het aantal werkenden 1,38 in Vlaanderen (WAV & VIONA 2002). Voor elke 100 werkenden zijn 138 mensen afhankelijk. Van 100 jobs moeten dus 238 mensen leven. In het jaarboek van het WAV is een prognose gemaakt (rekening houdend met de bevolkingsevolutie) van de mogelijke ontwikkeling van de verhouding tussen het aantal niet-werkenden en het aantal werkenden, vertrekkende van verschillende hypothesen: een stabiele werkzaamheidsgraad (63,4%), een door het WAV zelf geprojecteerde werkzaamheidsgraad (66,4%) en de in de Lissabon-normen beoogde werkzaamheidsgraad (70%). Onderstaande tabel geeft een overzicht van de evolutie van de verhouding niet- werkenden/werkenden

TABEL 16: EVOLUTIE VERHOUDING NIET-WERKENDEN/WERKENDEN IN TOTALE BEVOLKING, GEGEVEN EEN BEPAALDE WERKZAAMHEIDSGRAAD (VLAAMS GEWEST; 2010-2050)

Werkzaamheidsgraad	2010	2020	2030	2040	2050
63,4%	1,39	1,48	1,65	1,73	1,75
66,4%	1,28	1,37	1,53	1,61	1,63
70,0%	1,16	1,25	1,40	1,47	1,49

Bron: Steunpunt WAV

Op lange termijn blijkt dus dat zelfs de zeer ambitieuze totale werkzaamheidsgraad van 70% niet zou volstaan om de al ongunstige verhouding niet-werkenden/werkenden van vandaag zelfs maar te handhaven. De geschetste ontwikkelingen van de levensloop tonen daarenboven aan dat zonder ingrijpende veranderingen het inactieve deel van het leven proportioneel nog zal toenemen. In een samenleving van tweeverdieners zal de werkelijke economische afhankelijk in feite grotendeels worden bepaald door de verhouding tussen het actieve en het niet-actieve deel van het leven.

2.4.5 De gerealiseerde utopie

In een samenleving van tweeverdieners wordt het inderdaad nodig de afhankelijkheidsverhouding te bekijken vanuit een levensloopperspectief. Hoeveel uur willen wij leven, met elk uur dat tegen bezoldiging werd gewerkt? We kunnen daarvan een ruwe schatting maken voor de leden van de geboortecohorte van 1927 die in 2002 nog in leven waren.

De totale gemiddelde werkelijke levensduur van de generatie geboren in 1927 hebben we geschat op 84,0 jaar voor vrouwen en 81,4 jaar voor mannen¹⁶. De periode in de totale levensloop dat de generatie uit 1927 werkelijk actief/productief was schatten we op gemiddeld 12,5 jaren voor de vrouwen en 41,3 jaren voor de mannen. We veronderstellen dat zij, als zij werkten, gemiddeld 50 uur per week hebben gewerkt en dat gedurende 226 dagen per jaar (wat waarschijnlijk een overschatting van de werktijd is). We schatten dan dat de mannen 1 uur tegen bezoldiging gewerkt hebben per 7,9 uur levenstijd, de vrouwen 1 uur per 26,8 uur levenstijd. Men kan dat

¹⁶ We hebben hier de levensverwachting min of meer moeten ramen omdat enerzijds de op dit moment waargenomen totale levensverwachting en anderzijds de leeftijdsspecifieke levensverwachting voor 75-jarigen het totaalbeeld vertekenen. De waargenomen levensverwachting ligt lager dan de werkelijke levensverwachting, omdat ze gebaseerd is op de waargenomen sterfte (van vooral oudere generaties). De leeftijdsspecifieke levensverwachting van 75 ligt dan weer hoger dan de werkelijke gemiddelde totale levensverwachting van de generatie uit 1927, omdat niet iedereen overleeft tot op de leeftijd van 75 jaar. Diegenen die wel overleven tot op 75 hebben dan ook relatief meer kans om ouder te worden. Om de levensduur van de generatie van 1927 te ramen hebben we het gemiddelde genomen tussen de waargenomen totale levensverwachting en de leeftijdsspecifieke levensverwachting van 75-jarigen.

ook anders formuleren. Mocht de arbeidstijd perfect gelijkmatig over de levensloop verdeeld zijn geweest, dan zullen de overlevende mannen van de bestudeerde generatie 3 uur per etmaal, de vrouwen 0,9 uur per etmaal bezoldigde arbeid hebben verricht. Per persoon komt dat neer op 1,9 uur bezoldigde arbeid per etmaal.

We moeten er natuurlijk rekening mee houden dat het hier gaat om de personen van de geboortecohorte 1927 die tot vandaag overleefd hebben. Sommige zijn vroeger gestorven, een aantal voor ze van de post-actieve fase hebben kunnen genieten. Een aantal is ook gestorven voor ze ooit bezoldigde arbeid hebben verricht. Maar ook als we veronderstellen dat er daardoor een 50% foutenmarge rond de schatting zit, zal die generatie tussen de 1,4 en de 2,4 uur per etmaal hebben gewerkt.

In *Le droit à la paresse*, een pamflet dat in Parijs verscheen in 1885, beschreef Lafargue, schoonzoon van Karl Marx, een gewaagde Utopie. Mits een verstrekkende verandering van de maatschappij-inrichting zou men het kunnen doen met 3 uur werk per dag. Hoewel dat utopische plan nooit echt *au sérieux* werd genomen, heeft het wel zijn invloed laten gelden. Geregeld duikt, doorgaans onder de pen van een Marxistisch geïnspireerd antropoloog, de stelling op dat we vergeleken bij de primitieve peuplades niet echt veel vooruitgang hebben geboekt. *Le sauvage heureux* blijkt het, volgens verschillende berekeningen, ook te kunnen stellen met 3 à 4 uur werk per dag. Dat terwijl wij vele uren moeten zweten en zwoegen. Wel, in feite zijn we al flink aan die utopie voorbij. Over de ganse levensloop bekeken, doen we het met 1,4 à 2,4 uren bezoldigde arbeid per etmaal. En toch voelt het niet aan als utopia. Zoals alle utopisten heeft Lafargue waarschijnlijk het ene of andere detail over het hoofd gezien.

Wij verdelen onze werktijd bar slecht over de levensloop, zo slecht dat heel wat mensen in de drukke leeftijd klagen over stress en daarenboven licht gebukt lopen onder de last van een gestaag groeiende inactieve bevolking. Een groot deel van die laatste blijkt ongerust en voelt zich bedreigd en onveilig. Zoals alle utopieën lijkt ook deze heel wat minder aantrekkelijk van zodra ze wordt bereikt.

2.4.6 *Out of utopia*

Waar moeten we met de huidige levensloop en de afhankelijkheidsverhoudingen die hij impliceert, naartoe? Zeker in een repartitiesysteem zoals in België, waarin de werkenden betalen voor de gepensioneerden, is de afhankelijkheidsverhouding van groot belang. De snelle stijging van het aantal afhankelijke personen ten opzichte van de actieven is daarom verontrustend (Lannoy en Lipszyc, 2000). Deze evolutie en de prognoses over de verdere ontwikkeling van de afhankelijkheidsverhouding, hebben

grote zorgen met betrekking tot het betaalbaar houden van de pensioenen in de hand gewerkt. Voorstellen om op de problemen te anticiperen zijn van drieërlei aard.

Ten eerste, is er het voorstel om de bevolking te vergroenen via massale immigratie van relatief jonge mensen waarvan wordt gehoopt dat zij zeer kroostrijke gezinnen zullen krijgen en niet al te snel zullen overstappen op ons demografisch regime (zie o.a.: Gemeenschappen 2001).

Ten tweede, is er het voornemen de overheidsschuld versneld af te bouwen en meer middelen te reserveren voor de pensioenen. Van deze piste wordt wel gezegd dat ze het gevaar inhoudt de intergenerationele solidariteit zwaar op de proef te stellen. (de Callataÿ 1999). Er zijn waarschijnlijk limieten aan wat men het jongere, drukbelaste deel van de bevolking kan vragen in naam van de groeiende groep post-actieven, zonder het draagvlak van de solidariteit in het gedrang te brengen. De Callataÿ (1999) stelt in dat verband dat het onverantwoord zou zijn om te grote onevenwichten tussen de generaties te laten ontstaan. Volgens hem zouden deze de sociale band kunnen ondermijnen, bron worden van onrechtvaardigheid en oorzaak van een relatief verlies van welvaart.

Ten derde is er de aanbeveling de activiteitsgraad van ouderen te verhogen en bijgevolg ook de *werkelijke* pensioenleeftijd of, preciezer nog, de leeftijd waarop gestopt wordt met werken (zie o.a.: Sonnet & Keese 2002).

Voorlopig lijkt geen van de drie pistes consequent te worden bewandeld. In dit onderzoeksproject gaat onze aandacht naar de derde piste of, juister geformuleerd, naar de sociologische werkelijkheid van waaruit naar een herschikking van de levensloop kan worden gestreefd. Als laatste luik van dit eerste hoofdstuk kijken we naar de vorm waarin de eindloopbaantransitie zich vandaag voltrekt bij de mensen van 45 tot 65 jaar oud.

3 Van de actieve naar de postactieve fase

Het einde van de loopbaan kan verschillende vormen aannemen. De exit kan abrupt zijn, zoals bij het wettelijke pensioen, het brugpensioen of als de loopbaan eindigt met een periode van werkloosheid (bijvoorbeeld in het stelsel van oudere werklozen). De exit kan ook geleidelijk zijn en vandaag bijvoorbeeld verlopen via het stelsel van halftijds brugpensioen of het stelsel van tijdskrediet. Ook zonder die stelsels kan een voorbereiding op het pensioen de vorm aannemen van deeltijds werk. Wat dat laatste betreft vinden we in de literatuur veel pleidooien voor een op maat gesneden, geflexibiliseerd loopbaanbeleid. In dat kader wordt onder meer gepleit voor de uitbouw van een loopbaan die niet noodzakelijk geconcentreerd is op 30

jaar onophoudelijke (voltijdse) arbeid. Men pleit voor een loopbaan die breder uitgespreid is in de tijd, met periodes van loopbaanonderbreking, sabbatjaren, ouderschapsverlof, educatief verlof, palliatief verlof, deeltijds werk... (Henkens & Siegers 1995; Simoens & Denys 1997; Alleman 2000) Een arbeidsmarkt waarin gemakkelijker kan worden in- en uitgestapt en waarin de overgangen *school-werk*, *werk-gezin*, *werk-pensioen*, *werk-vorming*, *werk-vrije tijd* gemakkelijker worden, wordt als een oplossing naar voor geschoven (Alleman 2000). Zo'n arbeidsmarkt zou de levensloop effectief flexibiliseren en waarschijnlijk tot op zekere hoogte ook destandaardiseren (Korver & Oeij 2002). Hoewel een aantal auteurs al rotsvast gelooft dat we geconfronteerd worden met een gedestandaardiseerde levensloop, klinkt die soepelheid nog grotendeels als toekomstmuziek. Eén klein aspect ervan is de graduele afbouw van het aantal werkuren naarmate het loopbaaneinde nadert (Henkens & Siegers 1995). Die mogelijkheid wordt al geboden, via deeltijds werk, al dan niet in het kader van de stelsels van tijdskrediet en halftijds brugpensioen. De mate waarin deze gebruikt, gekend en gewenst zijn, zal worden onderzocht. Zij worden ook beschouwd als werknemervriendelijke manieren om de actieve levensfase wat langer te maken (Simoens & Denys 1997).

We kijken eerst naar de vormen van abrupte uittrede, daarna naar de geleidelijke uittrede. Voor elke vorm gaan we na welke specifieke stelsels in de praktijk worden gebruikt en hoe gekend en begeerd deze zijn.

3.1 Abrupt uittreden

Abrupt uittreden gebeurt bij het bereiken van de gewone pensioenleeftijd. Er zijn echter ook een aantal stelsels die verschillende vormen van vervroegd abrupt uittreden mogelijk maken. Het "conventioneel voltijds brugpensioen" (CAO nr. 17) is een regeling die enkel geldt voor werknemers in de privé-sector. Het stelsel is toegankelijk voor oudere werknemers die worden ontslagen (en aan bepaalde voorwaarden voldoen). De regeling rond de brugpensioenen kan worden beschouwd als een tegemoetkoming aan de bedrijven. Het laat hen toe gemakkelijker in te spelen op marktfluctuaties en werknemers van 55 jaar op een 'sociaal verantwoorde' (maar voor de gemeenschap dure) manier te laten vertrekken. Het stelsel werd daarenboven verantwoord als een middel om de jeugdwerkloosheid te bestrijden. Er zijn bovendien uitzonderingsregelingen (wat betreft de leeftijd om iemand in een brugpensioenstelsel te plaatsen) voor ondernemingen in (herstructurerings)-moeilijkheden. Voltijds bruggepensioneerden krijgen tot aan hun pensioenleeftijd, boven op hun werkloosheidsuitkering (60% van het brutoloon) een aanvullende vergoeding ten laste van de werkgever of een in de plaats tredend fonds die 50% bedraagt van het verschil tussen

hun werkloosheidsuitkering en hun oorspronkelijke geplafonneerde nettoloon. De periode van brugpensioen wordt gelijkgesteld aan een periode van voltijdse arbeid voor de berekening van de pensioenrechten. In de praktijk bestaan er op dit stelsel verschillende varianten.

Een aantal auteurs als Walker (1998), Kohli (1995) en Phillipson (1990) stellen dat we dergelijke stelsels dienen te beschouwen als vormen van (structurele) werkloosheid. Vele commentatoren zien in het brugpensioen de belangrijkste bron van de vervroegde uittreding en van de lage activiteitsgraden van oudere werknemers (Simoens & Denys 1997; Denys 1999; OECD 2000; H.R.v. Werkgelegenheid. 2000). Zij onderstrepen dat de door de slechte conjunctuur bepaalde oorspronkelijke doelstelling van het stelsel voorbijgestreefd zijn en schrijven de hardnekkigheid ervan toe aan het feit dat het nu wordt beschouwd als een verworven recht. Dat leek ook het beleidsdenken van de laatste jaren. In het kader van de activering van de welvaartstaat werd gestreefd naar een hervorming van het stelsel. Zo werden de werkgeversbijdrage voor de aanvullende vergoeding opgetrokken, de minimumleeftijd opgetrokken tot 58 jaar en de mogelijkheden om daarvan af te wijken aanzienlijk beperkt (Mampuy 2000). Het activeringsdenken werd echter duidelijk geïnspireerd door de meer gunstige conjunctuur rond de eeuwwisseling en lijkt vandaag weer, gezien de afgenomen vraag naar arbeid, in ademnood te verkeren. Hoe dan ook vanaf 1996 daalt het aantal voltijds bruggepensioneerden. Het aantal halftijds bruggepensioneerden blijft stijgen. Het stelsel bereikte een absoluut hoogtepunt van gebruikers in 1990: 140.000. Daarna nam het aantal gebruikers af. In 2000 waren er 115.570 bruggepensioneerden: 114.478 (voltijds) + 1092 (halftijds).

Het "stelsel van de oudere werklozen" was eveneens een maatregel om in te spelen op de economische herstructureringen en om, in een periode van hoge jeugdwerkloosheid, oudere werknemers plaats te laten maken voor jongere werknemers. Als men op latere leeftijd werkloos wordt, kan men sinds 1985 worden vrijgesteld van de inschrijving als werkzoekende, met behoud van de werkloosheidsuitkering. Tegenwoordig kan men tot het stelsel van de oudere werklozen toetreden, indien men minimum 50 jaar oud is en tenminste 312 dagen werkloosheidsuitkeringen heeft genoten tijdens de laatste 2 jaar voor de aanvraag en men niet meer dan 66% arbeidsongeschikt is. Dat stelsel maakte het tevens mogelijk de officiële werkloosheidsstatistiek wat op te smukken. De oudere werklozen

kwamen in een aparte categorie terecht en de werkloosheid leek een minder brutaal gegeven¹⁷.

Voor ambtenaren ligt de wettelijke pensioenleeftijd op 65 voor zowel mannen als vrouwen en bestaan er over het algemeen geen stelsels voor vervroegde uittreding. Er zijn echter uitzonderingen voor specifieke beroepscategorieën. Een voorbeeld van een stelsel van vervroegde pensioen voor overheids personeel is de terbeschikkingstelling-regeling (TBS) voor leerkrachten. In het onderzoek werd dit ook beschouwd als een vorm van brugpensioen.

Al eerder bleek dat het brugpensioen een belangrijke rol speelt in het loopbaaneinde van mannen (zie tabel 6a). Zowat 58% van de mannen tussen 55 en 59 werkt niet. Van die niet werkende mannen is 46% bruggepensioneerd. Een andere 20% omschrijft zich als gepensioneerd. Daarbij dient vermeld dat de respondenten niet altijd precies het onderscheid wisten te maken tussen gepensioneerd en bruggepensioneerd zijn en in vele gevallen ook niet precies het gebruikte stelsel wisten te omschrijven. Verder zal blijken dat de stelsels die een vervroegd, abrupt loopbaaneinde mogelijk maken, niet zo goed gekend zijn. In de praktijk blijken er ook heel wat varianten te bestaan. Vanaf de leeftijd van 55 spelen dergelijke statuten in elk geval een zeer belangrijke rol in het loopbaaneinde van mannen. Hun rol is nog belangrijker in de leeftijdsgroep 60 tot 65 van wie 92% van de niet werkenden gepensioneerd of bruggepensioneerd is. In de leeftijdsgroep 45 tot 49 spelen die stelsels een geringe rol: 7% van de niet werkenden verklaart gepensioneerd of bruggepensioneerd te zijn. In de leeftijdsgroep van 50 tot 54 loopt dat al op tot 29%.

Bij de vrouwen (zie tabel 6b) is het aandeel werklozen en huisvrouwen groter, zodat de pensioenstelsels een relatief minder belangrijke rol spelen in het loopbaaneinde. In de leeftijdsgroepen 45 tot 49 is het aandeel gepensioneerden en bruggepensioneerden in de niet-werkenden respectievelijk 7 en 9%. In de leeftijdsgroep 55-59 is het 25% om pas echt belangrijk te worden in de leeftijdsgroep 60 tot 65 jaar, waar het 75% bedraagt.

We zagen dat het stelsel van het brugpensioen, veel meer nog bij de mannen dan bij de vrouwen, een belangrijke rol speelt in de vervroegde uittrede. We

---

¹⁷ Ook dit stelsel is nu onderhevig aan kritiek. Federaal Minister van Arbeid en Tewerkstelling Laurette Onckelings heeft, onder protest van de vakbonden, al verandering willen aanbrengen in dit stelsel. Werknemers tussen 50 en 55 die vanaf 1 januari 2002 werkloos worden, zouden voortaan gewoon ingeschreven blijven als werkzoekende, zij het wel dat ze bij het aanvaarden van een job heel wat kieskeuriger mogen zijn dan andere werklozen.

vroegen de respondenten die op brugpensioenen zijn daarom of zij die stap vrijwillig hebben gezet of er door hun werkgever toe verplicht werden. Ter wille van de mogelijke verwarring tussen pensioen en brugpensioenen presenteren we de resultaten eens voor alle stelsel samen (tabel 17a) en een keer voor wat door de betrokkenen specifiek als een brugpensioen werd omschreven (tabel 17b).

TABEL 17A: WIE MOËST IN BELGIË OP BRUGPENSIOEN OF PENSIOEN?

	Niet vrijwillig op pensioen	Vrijwillig op pensioen	Totaal aantal
Mannen	40,0%	60,0%	628
Vrouwen	32,9%	67,1%	504
Totaal	36,8%	63,2%	1132

TABEL 17B: WIE MOËST IN BELGIË OP BRUGPENSIOEN?

	Niet vrijwillig op prépension	Vrijwillig op prépension	Totaal aantal
Mannen	42,2%	57,8%	296
Vrouwen	26,0%	74,0%	97
Totaal	38,2%	61,8	393

Welke cijfers men ook gebruikt, telkens blijkt dat bij de 40% van de mannen verklaart niet vrijwillig te zijn gestopt voor hun 65ste. Zij gingen op pensioen onder druk, bijvoorbeeld van de bedreiging met werkloosheid. Bij de vrouwen ligt dat percentage bij de 30. Het is duidelijk dat de stelsels voor vervroegde pensionering in grote mate door de werkgevers worden gebruikt als een instrument van personeelsbeleid. Dat blijkt in grotere mate het geval te zijn in het Brusselse en in het Waalse gewest dan in het Vlaamse.

Aan de nog werkende respondenten vroegen we of ze er aan denken van de stelsels van brugpensionering gebruik te maken. De vraag luidde concreet: "Hoe groot acht u de kans dat u gebruik maakt van het stelsel van brugpensioenen (ten vroegste vanaf 50 jaar) of een vergelijkbaar stelsel voor overheidspersoneel zoals de Terbeschikkingstelling (TBS) op 58 jaar. Bij die vraagstelling bleek dat zowat 30% van de ondervraagden de stelsels onvoldoende kende om te kunnen antwoorden of hun kans in te schatten. Ook dit suggereert dat het initiatief in grote mate bij de werkgever en de personeelsdiensten ligt. De verdeling van de respondenten die wel meenden hun kans te kunnen inschatten, wordt in tabel 18 gegeven.

TABEL 18.: AANGEGEVEN KANS PER LEEFTIJDKLASSE OP GEBRUIK BRUGPENSIOEN OF OUDERE WERKLOZEN, OF VERGELIJKBAAR STELSEL VOOR AMBTENAREN (WERKENDEN)

Geslacht	Leeftijd	Kleine tot zeer kleine kans	Redelijke kans	Grote tot zeer grote kans	Totaal aantal
Mannen	45-49 jaar	46,1%	23,6%	30,3%	538
	50-54 jaar	43,5%	21,4%	35,2%	393

	55-59 jaar	56,6%	16,3%	27,2%	258
	60-65 jaar	71,2%	6,1%	16,7%	66
	Totaal	49,1%	20,5%	30,4%	1255
Vrouwen	45-49 jaar	39,8%	25,4%	34,8%	279
	50-54 jaar	43,5%	19,4%	37,1%	216
	55-59 jaar	59,9%	9,3%	30,8%	107
	60-65 jaar	100,0%	0,0%	0,0%	10
	Totaal	45,5%	20,1%	34,4%	612

Zowat één op twee van de personen, 45 tot 65 jaar oud, die werken en de stelsels van vervroegde pensionering kennen, menen dat zij een redelijke tot zeer grote kans hebben ervan gebruik te maken. Ongeveer één op drie schat die kans “groot tot zeer groot” in. Op dat vlak zijn er geen opmerkelijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Er zijn wel opmerkelijke verschillen tussen de leeftijdsgroepen. Vooral de jongere responden (45 tot 54) schatten de kans hoog in dat zij van de stelsels gebruik zullen maken. Onder de mensen die tot 55, en zeker onder degenen die tot 60 blijven werken, zijn er blijkbaar meer personen die niet denken aan vervroegd stoppen. Daarin tekenen zich ook geen opmerkelijke verschillen tussen de gewesten af, behalve dat Brussel minder werknemers heeft die menen dat zij een redelijke tot zeer grote kans hebben gebruik te zullen maken van stelsels van brugpensionering.

Uit de gegevens blijkt dat het brugpensioen en de verschillende stelsels van vervroegde pensionering een zeer belangrijke rol spelen in de vervroegde uittrede, zeker voor mannen. Het stelsel heeft zich blijkbaar geïstitutionaliseerd. Het sluit aan bij nieuwe leeftijdsnormen en beantwoordt aan de wensen van werkgevers en werknemers. Zowat 60% van de bruggepensioneerden verklaart dat zij vrijwillig in het stelsel zijn gestapt, wat alleszins wijst op een instemming van hun kant, ook als het initiatief van de werkgever kwam. Consistent daarmee stellen we ook vast dat meer dan de helft van de nog werkenden, 45 tot 54 jaar oud, zich zelf een redelijke tot zeer grote kans geeft gebruik te maken van de uitstapstelsels. Die stelsels zijn overigens niet zo goed gekend. Wat niet hoeft te verwonderen gegeven het grote aantal, soms zeer creatieve stelsels dat door werkgevers wordt gebruikt. Deze laatste blijken in de eindeloopbaan overigens een belangrijke rol te spelen. 40% Van de respondenten verklaart dat zij verplicht werden vervroegd op pensioen te gaan. Het is duidelijk dat in een groot aantal gevallen de vervroegde uittrede tegen de zin van de werknemer is en bepaald wordt door de belangen en wensen van de werkgever. Al deze gegevens wijzen erop dat de stelsels zich diep in de samenleving hebben genesteld. Zij behoren tot de bedrijfspraktijk van de werkgevers, zitten vervat in een nagenoeg onoverzichtelijke wildgroei van stelsels en beantwoorden aan de wensen van een groot aantal werknemers. Van de mannen 50 tot 54 is 6% vervroegd op pensioen en schrijft 57% zich

een redelijke tot zeer grote kans toe gebruik te maken van een stelsel van vervroegde pensionering. Van de mannen 55 tot 59 is 26% al (brug)gepensioneerd en meent een andere 44% een redelijke tot grote kans te hebben van een stelsel gebruik te maken.

3.2 Geleidelijke exit

Stelsels van geleidelijke exit willen de overgang van werk naar pensioen minder abrupt maken, voornamelijk via vormen van deeltijds werk. Verschillende auteurs en beleidsmakers hopen op die manier ook omstandigheden te scheppen waaronder mensen die nu vervroegd uitreden, weer wat langer aan de slag willen blijven. Het deeltijds werken van vrouwen wordt daarbij soms als model gebruikt. De opkomst van tijdelijke en gedeeltelijke uittredingsmogelijkheden (zoals deeltijdsarbeid en loopbaanonderbreking) hebben de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt vergemakkelijkt en hebben hen de mogelijkheid geboden langer actief te blijven (Denys & Simoens 2000; Van Wichelen 2000).

Vanaf 1 januari 2002 werd een nieuwe regeling van kracht voor loopbaanonderbreking en vermindering van arbeidsprestaties. Er wordt van dan af gesproken over een "tijdskrediet". Hiermee mag men voor een beperkte tijd het werk onderbreken of overschakelen naar deeltijds werk. Het tijdskrediet geeft recht op een 1/5de loopbaanvermindering ten belope van 1 dag per week (of twee halve), en geeft aan 50+ers het recht op een vermindering van de arbeidsprestaties in de vorm van een halftijdse onderbreking van de loopbaan. 50+ers hebben de mogelijk hun arbeidsprestaties (de werkuren) met een vijfde tot de helft te verminderen, gedurende minimum 6 maand tot aan hun wettelijk pensioen, en enkel op voorwaarde dat men vijf jaar anciënniteit heeft verworven bij de onderneming waar men werkt en een beroepsverleden van minstens twintig jaar heeft.

Voor het halftijds brugpensioen (CAO nr.55) gelden in grote lijn dezelfde kenmerken en dezelfde voorwaarden als voor het voltijds brugpensioen. Het loon dat de werknemer voor zijn halftijdse arbeidsprestatie ontvangt, wordt aangevuld met een werkloosheidsuitkering en een aanvullende vergoeding ten laste van de werknemer of een in de plaats tredend fonds. Met betrekking tot de pensioenrechtenberekening genieten de personen in dit statuut dezelfde rechten als voltijds bruggepensioneerde. Het aantal gebruikers van het halftijds brugpensioen is eerder miniem ten opzichte van het aantal gebruikers van het voltijds brugpensioen.

Deze stelsels spelen in belangrijke mate in op het geleidelijk afbouwen van het aantal uren of, met andere woorden, op het overstappen op deeltijds

werk. Daarom is het interessant na te gaan of deze maatregelen aansluiten bij een bestaande praktijk. In welke mate behoort het overstappen op deeltijds werk als de pensioenleeftijd nadert, al tot de gewoonten. Daarom gaan we na hoeveel mensen op het einde van hun loopbaan deeltijds werken (en tegen welk regime: 75%, 50%, of minder). We beschrijven enerzijds de huidige tewerkstellingssituatie van de respondenten die nog werken en anderzijds de tewerkstellingssituatie waarin de respondenten die niet meer werken zich net voor het beëindigen van de loopbaan bevonden.

TABEL 19: WERKREGIME PER LEEFTIJDSCATEGORIE IN BELGIË (WERKENDE).

geslacht	Leeftijd	voltijds	deeltijds, meer dan 75%	deeltijds, tussen 50 en 75%	deeltijds minder dan 50%	Totaal aantal
Mannen	45-49 jaar	96,7%	1,3%	1,1%	0,9%	696
	50-54 jaar	90,5%	3,4%	5,5%	0,6%	505
	55-59 jaar	88,6%	4,4%	5,9%	1,2%	341
	60-65 jaar	92,1%	3,0%	5,0%	0,0%	103
	Totaal	92,8%	2,7%	3,8%	0,8%	1645
vrouwen	45-49 jaar	53,3%	13,9%	27,9%	4,9%	409
	50-54 jaar	51,5%	10,8%	31,5%	6,2%	305
	55-59 jaar	52,8%	9,9%	28,6%	8,7%	161
	60-65 jaar	62,5%	4,2%	20,8%	12,5%	24
	Totaal	52,8%	12,0%	29,2%	6,1%	902

Als we naar de werkenden, 45 tot 65 jaar oud, kijken, zien we allereerst dat deeltijds werk ook in die leeftijdsgroep een vrouwenaangelegenheid blijft. Van de mannen werkt nagenoeg 93% voltijds. Het deeltijds werken neemt betekenisvol toe van de leeftijd van 45 tot 49 naar 50 tot 54, maar blijft daarna nagenoeg ongewijzigd. We zien bij mannen dus wel een toename van het deeltijdse werk na 50, maar een regelmatige toename naarmate de pensioenleeftijd nadert tekent zich verder niet af. Tenzij men uit de cijfers moet besluiten dat de mannen tussen 50 en 54 zich middels het deeltijds werken al op het pensioen voorbereiden.

Van de werkende vrouwen, 45 tot 65, werkt ongeveer 53% voltijds. Deeltijds werk speelt bij vrouwen in deze leeftijdsgroep een zeer belangrijke rol. Ook hier zien we dat het aantal deeltijds werkenden hoger ligt in de leeftijdsgroep 50 tot 54 dan 45 tot 49 (49 versus 47%), maar het verschil is merkbaar kleiner dan bij de mannen. Daarna zien we bij de vrouwen het percentage deeltijds werkenden weer dalen. Van het relatief kleine aantal vrouwen dat nog werkt na 55, bekleedt een betrekkelijk grote proportie banen die zich, ter wille van hun belang en intensiteit, minder gemakkelijk lenen tot deeltijds werken. Tussen de gewesten tekenen er zich op dit vlak geen grote verschillen af. De vrouwen uit het Brussels Gewest werken wat meer deeltijds dan die uit het Vlaamse of Waalse gewest, maar de aantallen waarop dat oordeel steunt, zijn al betrekkelijk klein.

De samenhang tussen deeltijds werken en de pensioentransitie blijkt eerder beperkt te zijn. Enkel in de groep 50 tot 54 jaar oud ziet men een toename van het deeltijds werken, die op een voorbereiding op het pensioen zou kunnen wijzen. Dat zou wel betekenen dat een aantal mensen zich al bijzonder vroeg op het pensioen begint voor te bereiden.

Bij de respondenten uit het onderzoek die niet langer werken, peilden we naar de mate waarin ze deeltijds werkten net voordat ze hun loopbaan beëindigden. Van de mannen werkte 3,8%, van de vrouwen 23,2% deeltijds toen ze hun loopbaan hebben beëindigd. Dat is merkkelijk minder dan de mensen die nog aan de slag zijn. Dit kan erop wijzen dat deeltijds werk de mensen langer aan de slag houdt. Het is echter ook mogelijk dat het deeltijds werk op oudere leeftijd recent is toegenomen. Daarom kijken we ook naar het verband tussen de mate van deeltijds werk en de leeftijd waarop definitief werd gestopt met werken (tabel 20).

TABEL 20: WERKTE MEN MEER DEELTIJDS NET VOOR HET BEËINDIGEN VAN DE LOOPBAAN NAARMATE MEN LANGER DOORWERKTE?
(NIET WERKENDEN)

		voltijds	deeltijds, meer dan 75%	Deeltijds, tussen 50 en 75%	deeltijds, minder dan 50%	Totaal aantal
Mannen	14-44	91,2%	2,0%	3,4%	3,4%	148
	45-54	96,4%	0,8%	2,8%	0,0%	361
	55-59	97,8%	0,3%	1,5%	0,3%	325
	60-65	97,3%	1,3%	1,3%	0,0%	150
	Totaal	96,3%	0,9%	2,2%	0,6%	984
vrouwen	14-44	86,7%	1,6%	8,5%	3,3%	757
	45-54	66,7%	6,0%	19,8%	7,5%	348
	55-59	61,1%	3,2%	31,2%	4,5%	157
	60-65	60,0%	3,3%	27,8%	8,9%	90
	Totaal	76,8%	3,0%	15,3%	4,9%	1352

Voor de mannen die heel vroeg stoppen (voor 44) geldt dat zij in grotere mate deeltijds werken dan degenen die later de arbeidsmarkt verlaten. Na de leeftijd van 44 is er geen verband meer tussen de mate van deeltijds werken en het moment van uitreden. Voor mannen, 45 tot 65 jaar oud, die reeds gestopt zijn met werken, blijkt deeltijds werk alvast geen reden te zijn geweest om langer aan de slag te blijven. Voor vrouwen ligt dat anders. Hoe later zij zijn uitgetreden, hoe hoger het aantal deeltijds werkenden. Voor hen speelt deeltijds werk misschien wel de verhoopte rol van een geleidelijke exit.

Bij de personen die nog werken, gingen we na of er belangstelling is om minder uren te gaan werken of over te stappen op een deeltijdse baan (zie tabel 21). Bij de vrouwen blijken degenen die al deeltijds werken in gelijke mate als voltijds werkenden geïnteresseerd in een verdere vermindering van hun werkuren. Iets meer dan één op vijf van de vrouwen heeft plannen in dat verband. Bij de mannen zijn het vooral degenen die al deeltijds werken

die een verdere vermindering van hun werkuren overwegen. Van hen is 43% in dat geval. Bij de voltijds werkende mannen is dat slechts 15%.

TABEL 21 AANDELEN MET PLANNEN OM DE UREN TE VERMINDEREN NAARGELANG MEN VOLTIJDS OF DEELTIJDS WERKT. (WERKENDEN)

Geslacht		% voltijdsen met plannen	% deeltijdsen met plannen	Totaal met plannen	Totaal aantal
man	45-49 jaar	12,1% (n=666)	31,8% (n=22)	12,6%	693
	50-54 jaar	17,7% (n=449)	36,4% (n=44)	19,4%	503
	55-59 jaar	14,3% (n=293)	51,4% (n=35)	18,5%	335
	60-65 jaar	15,0% (n=90)	75,0% (n=8)	20,8%	101
	Totaal	14,5% (n=1498)	42,9% (n=109)	16,4%	1632
vrouw	45-49 jaar	23,3% (n=215)	17,2% (n=186)	20,0%	411
	50-54 jaar	28,0% (n=150)	26,1% (n=138)	26,5%	294
	55-59 jaar	13,3% (n=83)	20,0% (n=70)	16,4%	159
	60-65 jaar	15,4% (n=13)	55,6% (n=9)	36,4%	22
	Totaal	23,0% (n=461)	21,5% (n=403)	21,8%	886

We vroegen de respondenten ook of ze de stelsels van halftijds brugpensioen en tijdskrediet kennen. Die stelsels blijken zeer slecht gekend te zijn. Ruim 69% van de mannen en 63% van de vrouwen kent het stelsel van halftijds brugpensioen niet. De kennis varieert niet sterk met de leeftijd, maar is iets lager in de oudste leeftijdsgroep. 60% van de mannen en 55% van de vrouwen zegt dat zij het stelsel van tijdskrediet niet kennen. Ook hier is er geen grote variatie naar leeftijd, maar zijn het wederom de 60 tot 65jarigen die het stelsel het slechts kennen. Aan degenen die het stelsel kennen, werd gevraagd of ze denken ervan gebruik te maken. Op die vraag antwoordt telkens 2 à 3% dat ze zich daar geen idee over kunnen vormen. De verdeling van de anderen wordt gegeven in tabellen 22 en 23.

TABEL 22: AANGEGEVEN KANS PER LEEFTIJDSCLASSE OP GEBRUIK HALFTIJD BRUGPENSIOEN (WERKENDEN)

		Kleine tot geen enkele kans	Redelijke kans	Grote tot zeer grote kans	Totaal aantal
Mannen	45-49 jaar	51,4%	32,7%	15,7%	171
	50-54 jaar	66,2%	16,5%	17,3%	133
	55-59 jaar	74,1%	11,8%	14,1%	85
	60-65 jaar	85,7%	0,0%	14,3%	28
	Totaal	63,1%	21,1%	15,8%	416
Vrouwen	45-49 jaar	50,0%	28,0%	22,0%	100
	50-54 jaar	55,4%	16,0%	28,7%	94
	55-59 jaar	72,7%	9,1%	18,2%	44
	60-65 jaar	77,8%	0,0%	22,2%	9
	Totaal	56,7%	19,2%	24,0%	245

TABEL 23: AANGEGEVEN KANS PER LEEFTIJDSCLASSE OP GEBRUIK TIJDSKREDIET 50+ (WERKENDEN)

		Kleine tot geen enkele kans	Redelijke kans	Grote tot zeer grote kans	Totaal aantal
Mannen	45-49 jaar	52,7%	29,3%	18,0%	239
	50-54 jaar	53,4%	16,0%	30,5%	206
	55-59 jaar	72,5%	8,0%	19,5%	113
	60-65 jaar	92,0%	0,0%	8,0%	25
	Totaal	58,5%	19,1%	22,4%	583
Vrouwen	45-49 jaar	42,3%	24,2%	33,6%	149

50-54 jaar	40,0%	11,1%	48,9%	135
55-59 jaar	52,6%	12,3%	35,1%	57
60-65 jaar	60,0%	20,0%	20,0%	5
Totaal	43,1%	17,3%	39,6%	346

Het gaat uiteindelijk nog maar om relatief kleine groepen die de stelsels kennen en zich een oordeel kunnen vellen over de kans dat zij ze zullen gebruiken. Zowat 37% van de mannen in dat geval, geeft zich een redelijke tot (zeer) grote kans het stelsel van halftijds brugpensioen te gebruiken. Het zijn vooral de jongere mannen (45 tot 49) die van plan zijn dat te doen (48%). Wat het tijdskrediet betreft geeft 41% van de mannen die werken en het stelsel kennen, zich een redelijke tot (zeer) grote kans het te gebruiken. Ook hier zijn het vooral de jongere leeftijdsgroepen die van plan zijn de stelsels aan te wenden. Dat bevestigt de indruk die men krijgt bij de analyse van het deeltijdse werk en van de plannen om deeltijds te gaan werken: het zijn de 50 tot 54-jaren en meer nog de 45 tot 50-jarigen die al denken en verzuchten naar een geleidelijk "uitbollen". Vanaf de leeftijd van 55 vindt men onder de minderheid die nog werkt al een relatief grote proportie die niet droomt van vervroegd uitstappen en geen plannen maakt om geleidelijk af te bouwen.

De vrouwen kennen de stelsels beter en van degenen die ze kennen is er ook een grotere proportie die denkt ervan gebruik te maken. 43% van de vrouwen geeft zichzelf een redelijke tot (zeer) grote kans gebruik te maken van het halftijds brugpensioen. 57% gelooft een redelijke tot (zeer) grote kans te hebben gebruik te maken van het tijdskrediet. Ook bij de vrouwen is er meer belangstelling bij de jongere dan bij de oudere leeftijdsgroepen. Deeltijds werk, de praktijk, de plannen, de kennis van de stelsel en de plannen om de stelsels te gebruiken, zijn en blijven meer een vrouwen- dan een mannenzaak. Voor vrouwen blijken deze stelsel de functie van een geleidelijke exit te vervullen. Voor mannen doen ze dat veel minder. Voor beide geslachten blijken die stelsels vooral tegemoet te komen aan de noden van werknemers onder de 55.

4 Samenvatting en besluit

Van de Belgische mannen 55 tot 59 werkt nog 49%, van de mannen 60 tot 65 nog 16%. Bij de vrouwen zijn de overeenkomstige percentages 22 en 5. Werken na 55 wordt nog slechts door een minderheid gedaan, zelfs van de mannen. Werken na 60 is ronduit een zeldzaamheid geworden. Vanaf 55 leeft de overgrote meerderheid van de Belgen in een vrijetijdsmaatschappij.

Het brugpensioen speelt een belangrijke rol bij die vroege uittrede uit de arbeidsmarkt. Van de mannen tussen de 55 en de 59 die niet werken, is 38% op brugpensioen. Daarbij dient vermeld dat de mensen niet altijd precies weten of zij op brugpensioen dan wel op pensioen zijn. Bedrijven

blijken in de praktijk een groot en creatief aantal stelsels van vervroegde pensionering te hanteren, die veel beter gekend zijn door de personeelsdiensten dan door de betrokken (brug)gepensioneerden. Van de mannen 60 tot 65 beweert 42% op pensioen te zijn, 24% op brugpensioen. Vervroegd pensioen en brugpensioen zorgen in elk geval voor een zeer vroege uitstap uit de arbeidsmarkt.

Bijna één derde van de geënquêteerde mannen en vrouwen stelt dat ze het stelsel van de brugpensionering niet kennen. Ook dit wijst er op dat het initiatief dikwijls bij de werkgever en de personeelsdienst ligt, eerder dan bij de betrokken werknemer. Die indruk wordt bevestigd door de vaststelling dat ongeveer 4 op 10 van de personen die vervroegd op pensioen zijn, melden dat zij daartoe verplicht werden en die stap niet vrijwillig hebben gezet.

De vervroegde pensionering en het brugpensioen zijn uitgegroeid tot een heuse instelling die zich zowel in wetgeving, als in de gewoonten en verwachtingen heeft genesteld. Vanaf de leeftijd van 55 jaar spelen die stelsels een belangrijke rol bij de uitrede uit de arbeidsmarkt. Zij worden door werkgevers gebruikt als een standaardcomponent van het personeelsbeleid en zij beantwoorden aan een verzuchting van een niet onaardig deel van de bevolking. Van degenen die vervroegd op pensioen zijn gegaan, zegt 60% dat zij dat wel vrijwillig deden, wat minstens op een instemming wijst. Van degenen die het stelsel van het brugpensioen kennen, zegt iets meer dan de helft van de 45 tot 65jarigen, dat er een redelijke tot zeer grote kans bestaat dat zij van dat stelsel gebruik zullen maken.

Over de leeftijd waarop men best stopt met werken of met pensioen gaat, bestaan overigens nieuwe, maar duidelijke normen. Voor mannen ligt die leeftijd bij de 58, voor vrouwen bij de 55 à 56.

Heel wat mensen beginnen al vroeg met het maken van plannen om via stelsels van brugpensioen of vervroegd pensioen uit te treden. Van de mannen en vrouwen, 45 tot 49, loopt al 18% met dergelijke plannen rond. Dit percentage is zelfs iets groter bij de mannen dan bij de vrouwen. 54% van de personen in die leeftijdsgroep geeft zich zelf een redelijke tot grote kans dat ze van het stelsel van brugpensioen gebruik zullen maken, ook al hebben ze momenteel nog geen concrete plannen daartoe.

Volgens berekeningen van de OESO daalde de pensioenleeftijd van gemiddeld 64,3 jaar in 1950 tot 57,7 jaar in 2000. Voor mannen daalde hij over die periode van 64,8 naar 58,3; voor vrouwen van 62,9 tot 56,4. De laagste pensioenleeftijden werden opgetekend in 1995: 57,6 jaar voor mannen en 54,1 voor vrouwen. Sindsdien is er een verhoging, waarvan

wordt vermoed dat zij door de huidige slechte economische conjunctuur en de hogere werkloosheid weer zal worden afgevlakt of zelfs omgebogen in een verdere daling.

Die vervroegde pensionering baart zorgen omdat zij bijdraagt tot de ongunstige verhouding tussen de actieve en de niet actieve leden van de bevolking. Zij verhoogt het aantal mensen dat niet werkt en beroep doet op een vervanginkomen ten opzichte van het aantal mensen dat bezoldigde arbeid verricht en op basis van die arbeid afdraagt om de vervanginkomens te betalen.

De berekeningen van de OESO hebben betrekking op personen die tot minstens 45 jaar werken en dus een vrij volledige loopbaan uitbouwden. Zo'n berekeningswijze sluit veel beter aan bij de levensloop van mannen dan bij die vrouwen. De door de OESO-cijfers geschetste evolutie, geeft betrekkelijk goed weer hoe de het loopbaaneinde van mannen over de laatste halve eeuw is geëvolueerd. Die cijfers hebben weliswaar betrekking op de pensioen- en (brug)pensioenleeftijd in strikte zin, terwijl er ook andere manieren zijn om definitief uit de arbeidsmarkt te treden, bijvoorbeeld via werkloosheid of werkonbekwaamheid. De evolutie in de loopbaan van vrouwen wordt zeer slecht door de OESO-cijfers weergegeven. Deze zijn immers ongevoelig voor een van de belangrijkste ontwikkelingen van de laatste halve eeuw: de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van de vrouwen. Door de toenemende arbeidsmarktparticipatie groeien de levenslopen van mannen en vrouwen vanaf de jaren zestig en zeventig snel naar elkaar toe. Vrouwen halen hun onderwijsachterstand in en steken de mannen daarin zelfs voorbij. Zij gaan in grotere getale werken en blijven langer aan de slag. Daardoor voltrekt zich een snelle convergentie van de levenslopen van mannen en vrouwen.

De discussie over de houdbaarheid van de relatie tussen actieven en niet-actieven kan niet worden gevoerd in termen van enkel de evolutie van de pensioenleeftijd van mensen met een relatief volledige loopbaan. Zowel de evolutie van de pensioenleeftijd als de afhankelijkheidsverhouding, dienen te worden bekenen in het licht van een complexere reeks ontwikkelingen van de hedendaagse levensloop.

Over de laatste halve eeuw is niet alleen de pensioenleeftijd vervroegd. De timing van de grote gebeurtenissen die de fasen van de levensloop afbakenen zijn allemaal veranderd. Mensen studeren langer en zijn daarom ook ouder als ze voor de eerste keer gaan werken. Zij leven ook veel langer. Op die manier wordt de levensloop grondig hertekend, zonder evenwel zijn drieledige structuur te verliezen. In die veranderingen van de levensloop kan men een aantal duidelijke krachtlijnen onderkennen.

- De gemiddelde afstudeerleeftijd verhoogt. Over de laatste halve eeuw met ongeveer 3 à 4 jaar.
- Er is een duidelijke verlenging van de levensverwachting. Om de vier jaar neemt die met zowat 1 jaar toe.
- De levenslopen van mannen en vrouwen groeien naar elkaar toe of, preciezer geformuleerd, de levensloop van de vrouwen gaat ten gevolge van hun hogere arbeidsmarktparticipatie steeds meer op die van de mannen gelijken.
- Er tekent zich een duidelijke vervroeging van de pensioenleeftijd af en, alleszins voor de mannen, een vervroeging van de leeftijd van uittrede uit de arbeidsmarkt. De tendens van vervroegde uittrede uit de arbeidsmarkt tekent zich voorlopig alleen duidelijk af bij de mannen, omdat vrouwen precies ten gevolge van hun toegenomen arbeidsmarktparticipatie langere loopbanen realiseren.
- Globaal genomen evolueren we snel naar een samenleving waarin mannen en vrouwen gelijkaardige, maar merkkelijk kortere loopbanen uitbouwen, terwijl de algemene levensverwachting zeer snel toeneemt.
- Daardoor is er een spectaculaire groei van de post-actieve fase. Meer dan een derde van het leven situeert zich nu in de arbeidsvrije, post-actieve fase. Waarschijnlijk is dit maatschappelijk de meest gevolgrijke ontwikkeling.

Mannen geboren in 1937, die in 2002 65 werden, hebben gemiddeld gestudeerd tot 18. Zij gingen op pensioen na een loopbaan van gemiddeld 41,5 jaar, maar stopten in feite al met werken na een loopbaan van 39,2 jaar. Die loopbaan werd gemiddeld voor ongeveer 4 maanden onderbroken, grotendeels ten gevolge van werkloosheid. Zij kijken vandaag nog aan tegen een gemiddelde levensverwachting van iets meer dan 23 jaar. Uitgedrukt in proporties, beslaat hun periode van kindsheid en studie ongeveer 22% van hun leven; de actieve fase 49% en de post-actieve fase 29%. Op deze manier berekend, aan de hand van de personen die tot 65 hebben overleefd, wordt het belang van de post-actieve fase overschat. De tendens is echter duidelijk. Bij mannen beslaat de actieve fase nog ongeveer de helft van het leven. Het proportionele belang ervan zal verder afnemen, mocht de pensioenleeftijd gelijk blijven, terwijl de studieduur en de levensverwachting verder toenemen.

Bij de vrouwen van de cohorte 1937, die tegen bezoldiging hebben gewerkt zien we een ander beeld. Zij studeren gemiddeld tot iets meer dan 16. Zij betreden de arbeidsmarkt gemiddeld op 19,3 (omdat vrouwen die langer gestudeerd hebben een grotere kans hebben te gaan werken, terwijl vrouwen die snel de school verlaten minder arbeidsmarktactief zijn). Zij

gaan op pensioen na 40 jaar loopbaan, maar in feite stoppen ze definitief met werken na gemiddeld 25,7 jaar bezoldigde arbeid. Zij kijken dan nog aan tegen een post-actieve fase van 39,6 jaar. Voor hen nam de actieve fase ongeveer een kwart van het leven in beslag, de voorbereidende eveneens een kwart, terwijl de post-actieve fase voor de nog overlevenden beslag zal leggen op de helft van het leven.

We evolueren snel naar een samenleving waarin nagenoeg alle mannen en vrouwen bezoldigde arbeid verrichten, maar waarin het werk wordt geconcentreerd op een steeds kortere loopbaan en dat terwijl de levensverwachting snel en de post-actieve fase nog snellen toeneemt. Die ontwikkeling maakt een drietal problemen aanhangig.

Ten eerste zijn er de gevolgen van een concentratie van bezoldigde arbeid op een relatief korte periode (van 26 tot 50) en dat in een samenleving van tweeverdieners. Die ontwikkeling zorgt voor een “drukke leeftijd” en een “spitsuur van het leven”. Dit kenmerk van de hedendaagse levensloop zorgt voor een aantal waarlijk paradoxale ontwikkelingen. De generaties geboren na 1927 werken naar schatting gemiddeld, over de hele levensloop berekend, 1u20 à 2u20 per etmaal. De meest gewaagde utopieën hebben nooit zo'n lage gemiddelde arbeidsduur durven voorspellen. Toch zijn dit de generaties waarin de verzuchting naar “onthaasting” is opgedoken.

Ten tweede is er de lange post-actieve fase. We weten nog niet goed in welke mate dit zal bijdragen, dan wel afbreuk zal doen aan welzijn. We stellen wel vast dat onze samenleving verzuurt en dat de vergrijzing van de samenleving - de toename van de proportie oude en niet-actieve leden - daar een rol in speelt.

Ten derde is er de afhankelijkheidsproblematiek. Werken wij nog wel voldoende om ons de lange levens te kunnen permitteren met het welvaartsniveau waaraan we inmiddels gewend zijn geraakt?

Terwijl de drie geschetste problematieken op verschillende manieren kunnen worden aangepakt, verwijzen ze alle drie naar de eindloopbaanproblematiek. Zouden we weer niet weer wat langer moeten werken dan 57 of 58? Wij slagen erin onze levens te verlengen, maar is het geen illusie te geloven dat elke verlenging ook arbeidsvrijetijd kan zijn? Moeten we onze leeftijdsnormen niet drastisch herzien? Is 70 nog oud als die leeftijd valt, niet 10 jaar na de gemiddelde levensverwachting, maar 10 jaar ervoor? Kunnen we het loopbaaneinde niet anders moduleren, bijvoorbeeld door een meer geleidelijke overgang te voorzien? Kunnen we onze periodes van arbeidsmarktactiviteit en non-activiteit, niet beter over de langere levensloop spreiden? Alzo de drukke leeftijd verlichten, het spitsuur

weer vlot trekken en de lange, lange post-actieve fase wat bewogener maken?

Die vragen dringen zich op. Het realiteitsgehalte van de antwoorden die we erop kunnen geven, hangt af van inzicht in de wijze waarop het loopbaaneinde zich vandaag voltrekt. In de volgende hoofdstukken proberen we daar inzicht in te verwerven. Eerst, in hoofdstuk 2 en 3, door enerzijds binnen de groep van de 45 tot 65 jarigen, de vergelijking te maken tussen degenen die definitief gestopt zijn met werken en degenen die nog aan de slag zijn of op zoek zijn naar werk; anderzijds door te kijken wat de leeftijd van uittreden heeft beïnvloed van degenen die definitief zijn gestopt. Op die manier proberen inzicht te verwerven in de factoren die mensen aan het werk houden of hen daarentegen aanzetten de arbeidsmarkt te verlaten. In hoofdstuk 4 gaan we na in welke mate de werkenden vervroegd willen uittreden, welke moeilijkheden en mogelijkheden zij daarbij ondervinden en wat zij van hun uittrede verwachten. Parallel peilen we naar de ervaringen van degenen die al zijn uitgetreden. Op die manier proberen we het beeld te verfijnen van de factoren die de vroege uittrede bevorderen en afremmen. In hoofdstuk 5 wordt onderzocht welke overwogen beleidsmaatregelen een effect (zouden kunnen) hebben op het bestudeerde gedrag.